

IRINA GLEBOVA

Hogyan boldogult Oroszország a demokráciával?

Sorozatszerkesztő:
KRAUSZ TAMÁS,
SZVÁK GYULA

IRINA GLEBOVA

Hogyan boldogult Oroszország a demokráciával?

*Jegyzetek az orosz politikai kultúráról,
hatalomról és társadalomról*

RUSSICA PANNONICANA

A fordítás az alábbi kiadás alapján készült:
I. I. Glebova: Kak Rosszija szpravilasz sz gyemokratyijej
ROSSZPEN Kiadó, Moszkva, 2006

Fordította:
IVÁN ILDIKÓ

Hungarian translation © Iván Ildikó, 2008
Hungarian edition © Russica Pannonicana, 2008

Bevezető

Az utóbbi néhány évben lényegesen megváltozott a mai Oroszországgal foglalkozó politológiai kutatások hangvétele és irányultsága. A demokratikus átalakulás utópiájának kudarca a „hagyományos” nemzeti politikai-kulturális modellhez való visszatérés illúziójának újjáéledését hozta magával. Innen eredeztethetők a múlt visszatérésével, a „demokrácia felszámolásával”, restaurációval fenyegető ideák. Az ilyen új illúziókból szövődő sűrű háló ugyanúgy elfedi előlünk a valóságot, akárcsak a korábbiak. Lássunk néhány tipikus véleményt! – A demokráciába való átmenet helyett „rekonfiguráció” zajlik, „a korábbi rendszer és a pluralizmus egyes elemeinek felhasználásával”. (S. White), vagy: a korlátozott, elitista demokrácia „szervesen összeforrt a hagyományos orosz kormányzási móddal” (I. Pantyin), esetleg: „a társadalom a szó szoros értelmében visszatért saját múltjába” (V. Buldakov), illetve: „Putyin, amikor hozzákezdett a Jelcin alatt szétforgácsolódott, jól bevált orosz típusú állam helyreállításához, a tradicionalizmus megerősödését okozta”, s „a közeljövőben minden bizonnyal egy sajátos, posztszovjet brezsnyevizmus vár ránk”. (L. Sevova).

Úgy tűnik, véget ért a jelenkori orosz történelem azon periódusa, amelyben a társadalom, új identitást keresve, politikai rendszerét a nyugati, liberális minta szerint próbálta meghatározni. Megváltozott formában, de visszatérnek a régi félelmek, előítéletek, megerősödik a mitologizmus és az utopizmus, melyek mindig is jellemzőek voltak az orosz politikai kultúrára. Mindez a kutató számára is gyökeresen új helyzetet teremt, a politikai realitásnak egy, a korábbiaktól eltérő olvasatát hívja elő.

E tanulmány címe az ismert orosz politológus, L. Sevcova „Hogyan vallott kudarcot Oroszország a demokráciával – a politikai visszarendeződés” című cikkére utal vissza. Ám nekem mégis csak úgy tűnik, hogy hazánk nem vallott kudarcot a demokráciával, hanem elsajátította, felhasználta, magára szabta azt. Jómagam e vizsgálódást annak szentelem, hogyan boldogult e téren Oroszország, hogyan zajlott az eszmének s annak gyakorlatának „oroszosítása”, „átültetése”.

E könyvben néhány megfigyelésemet gyűjtöttem egybe, melyek az orosz politikai élet történeti-kulturális dimenziójának vizsgálatával függnek össze. Ez a dimenzió mintegy sűrítve tartalmazza a kollektív tudattalan legmélyebben gyökerező, alapvető archetípusait, a legidőtállóbb hagyományokat és értékeket, s az orosz társadalmi élet „változóit” is. E megfigyelések két központi kérdéskört igyekeznek összekötni: milyen a – politikai értelemben vett – posztszovjet ember, milyen meghatározó jellemvonásokat tulajdoníthatunk neki, s lényegében miben különbözik a „homo sovieticus”-tól, valamint, hogyan változott meg maga a hatalom s a vezető réteg a fogyasztói társadalomban, s az orosz történelemben példátlan, a külső nyilvánosság felé nyitott világban. Természetesen lehetetlen az oroszországi élet e globális, meghatározó kérdéseire egy rövidebb tanulmány keretében választ adni. Ám én nem is ezt tűztem ki célul. E megfigyelésekben az „itt és most” problémáit szeretném tetten érni az orosz történelem kontextusán belül, s felvázolni a megoldásokhoz vezető lehetséges utakat.

A kettészakadt társadalom: a szociokulturális beállítódások egysége és harca

Jelen pillanatban biztonsággal kijelenthetjük, hogy Oroszországban az elmúlt két évtizedben a társadalmi és politikai berendezkedés új típusa jött létre. E modell lényegében nem rendelkezik múltbéli analógiákkal, történeti gyökerekkel azonban kétségtelenül igen. Egészében véve, amiről szó van, a „jelenkornak” s a különböző múltak elemeinek bonyolult ötvö-zete: a jól ismert, világosan felismerhető „maradványok”, s ezek emlékei egy mozaikképbe rendeződve valami új mintázatot adnak ki. A következőkben szeretném meghatározni az „ orosz modernity” legfontosabb vonásait.

A napjainkban fennálló társadalmi berendezkedés jelen típusának egyik legfőbb jellemzője a kettészakadtság, egy adott nemzeti kultúrán belül két, egymással ellenséges kulturális beállítódás (vagy ahogyan V. O. Kljucsevszkij mondaná, két „szklad”) párhuzamos létezése. A 20. század elején sikerült felülkerekedni az egyetlen kultúrába préselt két, különböző típusú civilizáció konfliktusán, amelyet I. Péter alapozott meg.¹ A kommunista rendszer hatályon kívül helyezte a forradalom előtti Oroszország világnézeti elveinek és társadalmi formáinak alapvetően ellentmondásos jellegét, ami a hagyományos, régi moszkvai szubkultúra – melyhez a lakosság döntő többsége tartozott – és az európaizált felső réteg szubkultúrájának jelenlétében mutatkozott meg. Ez mindkét szubkultúra fizikai és mentális megsemmisítése árán ment végbe. A 20. századi Oroszországban egyetlen kultúra vált uralkodóvá min-

¹ Lásd erről J.M Lotman, A. N. Pancsenko, B. A. Uszpenszkij, V. Sz. Nyepomnyascij, J. Sz. Pivovarov és mások munkáit.

denki számára, s a politikai hatalom egységes formája a néphatalom lett.

Ám a kommunizmus elhagyása új szociokulturális szakadáshoz vezetett, látszólag gazdasági alapon². Azonos történelmi gyökerekből kétféle kultúra fejlődött ki: a felsőbb társadalmi rétegeké, nevezzük most „olaj-földgáz-kultúrának”, és az új tömegeké – nevezzük „befőttkultúrának”. Az első látszólag (s fontos, hogy csak látszólag) nyugatbarát és kozmopolita, születése a szociális transzformációkra, az ország arcultaváltozására adott válaszként értelmezhető. A felső rétegek számára az „olaj-földgáz-kultúrához” való tartozás az oroszország, a nemzeti identitás meghaladását szolgáló eszköznek tekinthető. Ez a kulturális közeg nyitott kifelé, a külföld irányában, akár csak a Nyugat felé futó olaj- vagy földgázvezeték. S valóban ez a „vezeték” táplálja ezt a kultúrát, az oroszországi lelőhelyektől egészen a nyugati bankokig. A másik kultúra viszont a „talajból” táplálkozik, abból a zárt kulturális közegeből, amely-

² 2005. január 19-én a Közgazdászok Házában, egy folyamatosan zajló kerekasztal-tanácskozás ülésén („Oroszország gazdasági fejlődése”), melyet a Szabad Közgazdász Társaság szervezett, felszólalt D. Lvov akadémikus. Előadása a 2004. év összegzését érintette. Alaptézise megerősíti feltételezésemet: „Amikor a gazdaság állapotáról beszélünk, ennek perspektíváiról, mindig kiemeljük, hogy Oroszország egy egységes gazdasági terep. Ám ez nincs így. Oroszország legalább két eltérő képet mutat: a gazdag Oroszország, amely az egy főre eső jövedelem tekintetében rohamosan közeledik a nyugat-európai országokhoz, és a szegény Oroszország, ahol az éves jövedelem szintje alig haladja meg a másfél ezer dollárt.” Az első részhez tartozik a lakosság 15%-a, ugyanakkor a megtakarítások 67-72%-a, az állami vagyonból származó jövedelem 92%-a, a valutavásárlásra költött összeg 98%-a is. A másik Oroszország viszont – a lakosság 85%-a – még ma sem tudja, milyen szerepet játszhatnak életében a valutaváltási árfolyamok”. Oroszország ilyen rétegződése a 20. század végének-21. század elejének páratlan jelensége, amelyhez hasonlóval még nem találkoztunk a jelenkori történelemben,” – jegyezte meg az akadémikus. (Itogi 2004 goda: Sto dalse? (A 2004. év összegzése: Hogyan tovább?) In: Ekonomicseszkoje vozrozszenyije Rosszii. (Oroszország gazdasági újjászületése) 2005. 3. szám 76. o.

nek csak a befőttesüvegre van gondja, tudniillik ebben tartja a pénzét (vagy esetleg a takarékbán).

A társadalom mai két részre szakadt jellege leginkább azt a szakadást idézi, amely a francia társadalomban a Nagy Francia Forradalom eredményeként végletesen kiéleződött. A Szalmin mutatott rá arra, hogy ekkor Franciaországban két „történetileg kialakult társadalmi közösség” létezett: egy katolikus, konzervatív, monarchista és egy köztársaság-, haladáspárti, ateista. Minden szembenállásuk ellenére azonban mindkét közeg „azonos gyökerekből” nőtt ki. Hasonlóképpen, a mi szubkultúráink is ugyanabból a „talajból” hajtottak ki. Ugyanakkor viszont a mai társadalmi szakadást (akárcsak a „régii” franciát) nem redukálhatjuk a „felsőbb” és „alsóbb” rétegek megszokott szembenállására, amely bármely társadalomra jellemző. A jelenlegi szakadás újjáteremtette a két, különböző identitással rendelkező Oroszország állapotát, melyek az oroszországi lét alapvető kérdéseiben egymással folytonos küzdelemre kényszerülnek. A későbbiekben vélhetően még inkább elmélyül majd a szakadék e két világnézet-típus és társadalmi létmód között. Felsőbb rétegünk bezárkózott saját köreibe. Egyáltalán nem kötik le, nem érdeklik az orosz „talaj” gondjai, érdekei, értékei. Saját világában él, saját ügyeit intézi. Ennek leginkább szembeötlő és leginkább meggyőző bizonyítékát láthatjuk a hatalom történetében a Szovjetunió utáni Oroszországban.

A mai hatalom sajátossága, és instabilitásának legfőbb oka az, hogy csak egy rendkívül szűk réteg társadalmi érdekeit képes kiszolgálni. Mindeztidőig a hatalom – mind a cári, mind a szovjet – kardinális problémákkal foglalkozott, azokkal, amelyek egy ország fejlődését meghatározzák. A posztkommunista hatalom csaknem teljességgel levetette a nép szükségleteiről való gondoskodás terhét. A 21. századi Oroszország ismét új társadalmi projekttel kápráztatja el a nagyvilágot: a magányos túlélés társadalmi rendszerével. Ugyanakkor a hatalomközeli csoportoknak a kizárólagosan az anyagi javak felé való orien-

tálódása a hatalom jellegének lényegi transzformációját idézte elő.

E transzformáció meghatározó jellege, hogy a hatalom privatizációja az egyéni anyagi érdekek mentén zajlik. A fogyasztói társadalom korszakában az orosz hatalom az elitfogyasztói igények kielégítésének, és a uralkodó réteg javakkal való ellátásának feltételévé és eszközévé vált. Mellesleg, éppen ezek a szükségletek, s társadalmi helyzetük megőrzésének fontossága tömöríti a különböző elit csoportokat egy belső ellentmondásokkal terhes, sokféle elemet magába foglaló egységbe. Az anyagi javaknak való alárendeltség rontja az orosz hatalom sajátos jellegét. A hatalom szemünk láttára válik Monoszubjektumból a politikai folyamat egyik szubjektumává. E történelmi evolúció során egyre inkább funkcióvá alakul, szubsztanciális jelentését pedig elveszíti.

Ettől a hatalom szükségszerűen gyenge, kiszolgáltatott helyzetbe kényszerül – elsősorban az elittől, az uralkodó csoportoktól függ, de ugyanakkor a néptől is: a posztsovjet hatalom a népre, mint demokratikus legitimitásának forrására támaszkodik. Mindeközben, ahogyan már említettem, a hatalom, az orosz történelem folyamán először, nagy mértékben elvesztette az érdeklődését saját népe iránt. Ám nehéz és ingatag helyzete arra készteti, hogy különböző (s egymást kölcsönösen kizáró) elveket egyesítsen magában, hogy úgy tegyen, mintha a nép érdekei vezetnék. Ehhez olyan eszközökhöz nyúl, amelyek a múltban gyökereznek: formális konszolidáció, vertikalizáció és hierarchizáció (vagyis saját magának, a hatalomnak a helyreállítása), területegyesítés (a „birtokfoglalás” meghaladása), erőszakos államhatalmi fellépés, az ország, a hatalom, az orosz nép „sajátos szerepének” eszméje. Az aktuális helyzet sajátossága abban áll, hogy különösen nagy jelentőségre tett szert a média, mint közeg és mint információforrás – a hatalom aktívan felhasználja, és nagy hatással van a közvéleményre. Valójában a mai hatalom és a nép folyamatosan újratereplik egymást, a virtuális térben megalkotva a szá-

mukra „szükséges” és „hasznos” képzeteket, amilyen a „népi monarchia” és az „uralkodó nép”. A képzelt jelenségek hatására alakul a valóság, a legújabb technológia felhasználásával élednek újjá és aktualizálódnak a politikai kultúra archaikus alapjai.

A mai hatalom minden lehetőséget megragad saját túlélésének biztosítására, annak az elitnek a hatalmának megőrzésére, amelynek konszolidált érdekeit képviseli. A társadalmi „szel” szerepét, a társadalmi „légfrissítést”, amely időlegesen eltereli a figyelmet a „gyarló” valóságról (illetve, egy alternatív valóságot hoz létre), a fogyasztói társadalom, a tömegkultúra, az önmegvalósítás töltik be, és a hatalmon lévő pártok, meg azok, amelyek a „szenvető nép” szócsövei, a rendpárti, birodalmi, csak magára támaszkodó Oroszország eszméje. Mindez a végtelenségig virtualizált, s csak a média közegében létezik, a lakosság fogyasztási igényeinek megfelelően adagolva. Ugyanakkor a „nép” mint fiktív közösség és egységes politikai tényező, a virtuális valóságban bizonyos, a hatalom szükségleteivel összefüggő elvek mentén konstruálódik, a választások idejére – mint választó, a Győzelem Napjára – mint a háborúban győztes nép emlékezte, húsvétra és karácsonyra – mint bizonyosság az „istenhordozó” nép mítoszára.

A tényleges nép – e struktúrálatlan, ideológiailag semleges, atomizált tömeg – könnyen kapható a hatalom rövid távú, „célirányos” megerősítésére, válaszul a hatalom (erre szánt anyagi források, széleskörű nyilvánosság, pszichológiai nyomás tekintetében) erőteljes informatív-szimbolikus felszólításaira. Nagyrészt ilyenek hatására jön időről-időre létre a (hamar felbomló) fizikai vagy szimbolikus össznemzeti többség. Megdöbentő, hogy a szélsőséges érdekelletétek, kettészakadtság idején az orosz hatalom és az orosz nép váratlanul milyen különösen erőteljesen közeledtek egymáshoz. A média-reálitás szembesítette őket egymással, lehetővé tette, hogy ráeszméljenek a köztük lévő eltéphetetlen kötelékre. Ennek az egységnek az ellentéte, az érem másik oldala az abszolút közöny – nem csak a hatalom, hanem a nép részéről is. A nép

csak különleges esetben vesz tudomást a hatalomról, csak akkor fordul a „fentiekhez”, ha ez kimondottan elkerülhetetlen (éppen így fordult az istenhez egykor az orosz paraszt).

Ezért hát az egyik központi fogalom, amely korunkat jellemzi – az image. A valóságot helyettesítő képzetek teszik lehetővé, hogy megbékéljünk a valósággal. A hatalom image-e, a nép image-e, a demokrácia és a rend image-e, a múlt image-e. Életünket ma már nem az Uralkodóba és Oroszországba, nem a szocializmus építésébe és a népvézerekbe vetett hit tartja fenn, hanem az image mint olyan. Az image az, amivel a mai hatalom beírhatja nevét a történelembe. Épp ezért a (lényegében forrásaiban korlátozott és gyenge) hatalom képzete többek között a nemzeti-állami, hazafias, „nagyhatalmi” szimbolika, a „hiányzó” múlt (s ennek aktuális képzetei, melyek a történelmet mint a „múlt elbeszélését” helyettesítik) felhasználásával alakul ki. Az új orosz hatalom – akárcsak elődje, a szovjethatalom – a „tényleges valóság” elleplezésére törekszik, létrehozva mellette és helyette egy másik realitást.

„Az irreális világ része annak a valóságnak, amely létrehozta, s amely ezen virtuális világ nélkül összeomlana,” – Edgar Morin e szavai, melyekkel a Szovjetuniót jellemezte, a mi időnkre is vonatkozhatnak. Úgy tűnik, az orosz rendszer minden megtestesülésének (azaz minden történelmi újjászületésének) „szüksége van arra, hogy információpótlékot, pszeudo- és dezinformációt gyártson és terjesszen. A saját tényleges természetének elleplezésének alapvető szükséglete valójában nem más, mint a rendszer tényleges természete maga.”³ Ezért van továbbra is szükség olyan művészetre, irodalomra és olyan médiumokra, amelyek elterelik a figyelmet az életről, illúziókat keltenek, s „realisztikus” eszközeikkel megerősítik az aktuális, felülről érkező képzeteket.

Korunk (elsősorban a technológiai forradalom révén) egész sorát rombolta le azoknak a társadalmi határoknak, ame-

³ Edgar Morin: O prirogye SzSzSzR: Totalitarnij kompleks i novaja imperija, Moszkva, 1995, 55. o.

lyekre az orosz hatalom hagyományosan támaszkodott: „Az egyének közlekedésének kontrollja... az írott szöveg és a dokumentumok kontrollja... az emigráció lehetetlensége”, „az emberek közötti kapcsolattartás kontrollja és korlátozása, többek között a telefonbeszélgetésé”, „a hírközlési eszközök feletti kontroll, az információ, annak gyártása és hitelének ellenőrzése feletti monopólium”. S ez a mai kor emellett a befolyásolás, az egyénre való nyomásgyakorlás olyan eszközeit adta az új orosz hatalom kezébe, amellyel elődei nem rendelkeztek. A posztszovjet rendszerben az ISZK (információs-szimbolikus komplexum), amely a tartalmakat, képzeteket, s magát az alternatív realitást – amely lehetővé teszi a megbékélést az étellel és békés együttélést a hatalommal – létrehozza és adagolja, jelentőségében utolérte a HIK-et (hadi-ipari komplexum), és a helyére lépett.

Mit rejt tehát a hatalom image-e, milyen a hatalom valóságos természete, milyen feladatot kell ellátnia, milyen tulajdonságai vannak? Nagyon fontos, hogyan viszonyul hozzá Oroszország lakossága. Idézzük fel most azt a kutatást, amelyet 2001-2002-ben végeztek el E. B. Sesztopal vezetésével, s a hatalomról alkotott alapvető képzeteket vizsgálta.⁴ A többség (76%) számára a hatalom körvonalazatlannak, ködös fogalomnak tűnik, nem világos, ki birtokolja, ki rendelkezik vele. Ami világosan kirajzolódik, az csupán a hatalom és a nép között húzódó vízválasztó, annak belátása, hogy érdekeik szinte nem is érintkeznek, s hogy „az egyszerű emberek csak arra kellenek a hatalomnak, hogy ellássanak bizonyos funkciókat, mint amilyen a szavazás vagy az éljenzés, és a munkabért, illetve a szociális gondoskodást úgy kell kikönyörögniük, mintha alamizsna len-

⁴ Obrazi vlasztyi v posztszovjetszkoj Rosszii: Polityiko-pszihologicseszkiy analiz. (A hatalomról alkotott képek a posztszovjet Oroszországban. Politikapszichológiai elemzés.) Szerk. E. B. Sesztopal, Moszkva, 2004, 156., 162–163., 165. o.

ne”. A hatalom és a nép közötti kommunikáció szimbóluma az áthatolhatatlan fal vagy kerítés – ilyennek látja ezt a kapcsolatot a megkérdezettek többsége.

Ez igen tartalmas és sokatmondó kép, amely teljesen adekvát módon jeleníti meg a valóságot. Most először az orosz történelemben, a hatalom többé már nem „hajszolja” a nép kegyeit (hogy kontribúciós adóhoz jusson, vagy átalakítson, átneveljen minden egyes embert stb.), hanem magára hagyta, és elbújt a Kreml falai, Rubljov kerítései mögé. Nem pusztán arról van szó, hogy létezésének egyik alapelvét gyakorolja – a társadalom kívülről, nagy távolságból történő irányítását. Nincs már szüksége jobbágyrendszerre, teljes kizsákmányolásra, az egész társadalom (különbözőképpen megvalósított) bekebelezésére. Az új orosz hatalomnak más feladatai vannak. A források felhasználása feletti kontroll köti le (igen, valójában a Szovjetunió teljes „örökségéről” van szó, és a mai kor nyújtotta új lehetőségekről, mint a kommunikációs, információs csatornák), a profit (újra)elosztása. Pusztán a létével azzal sikerült biztosítani, hogy megtalálta az egyensúlyt (a kölcsönös egymásrautaltságot) a felhalmozás folyamata, az elit gazdagodása és a hatalmi struktúrák között. Jelenleg a hatalom a „korlátozott szociális kontingens” fenntartásában érdekelt. Ezt a kutatók már számos alkalommal kiemelték. „Olyan helyzet kezd kialakulni, amelyben a bürokrata-oligarchikus vezető réteg szemben áll a társadalom összes többi rétegével, – írta G. G. Diligenszkij. S. Holmes még 1997-ben megjegyezte, hogy Oroszországban az uralkodó elit nem kizsákmányolja és uralja a többséget, hanem egyszerűen ignorálja, miközben kizárólag az újraelosztással foglalkoznak. „Oroszország kormánya és az orosz nép közötti patológikus kapcsolathány egyúttal a gazdagok és szegények aggasztó elkülönüléséhez vezet... Akik helyzetben vannak, egyszerűen beletörlik a lábukat a többiekbe.”

Szimbolikus értékű a hatalomról alkotott vizuális kép. A lakosság számára piramist formáz; pénz, az államiság jelképei (kétfejű sas, birodalmi sas), fegyver – és egy olajfolt jeleníti meg. Ez meglepően pontos ábrázolása annak a hatalomnak,

amely a vezető réteg „olaj-földgáz kultúráját” foglalja magába. Társadalomökonómiai nézőpontból e hatalom képviselőit a következő módon írhatjuk le: először is, a lakosság 2%-a, a legmagasabb bevétellel rendelkező személyek, a „magas” kultúra krémje.⁵ Azután az őket kiszolgáló réteg („rétegecske”, mint egykor a szovjet értelmiség) – az oroszországi családok kb. 20%-a, akik a középosztályhoz tartoznak (e réteg „magja”, amely rendelkezik a „középosztálybeliség” valamennyi ismérével – a háztartások 7%-a) A „közép” képviselőinek többsége a gazdaság hatékonyabb szektoraiban tevékenykedik, amelyekben leginkább érzékelhető a gazdasági folyamatok felélénkülése.

A legvagyonosabb réteg bevétele valamilyen módon mindig az olajdollároktól függ. Ezt jól értik mindazok, akik ugyan nem tartoznak Oroszország legfelsőbb rétegéhez, de a nyersanyag-gazdálkodásból gyarapodnak. Jellemző, hogy az energiaforrások elvesztésétől való félelem az egyik legerőteljesebb a közgondolkodásra nehezedő főbiák közül. „A forrásokkal kapcsolatos aggodalomhoz kötődik a „személyes” főbiák jelentős része (egészség, munka, jólét stb.), akárcsak az egyes társadalmi csoportok általi fenyegetettség érzése. A felmérés alapján úgy tűnik, közvéleményünk folyamatosan tart Oroszország természeti kincseinek a magánkereskedelem vagy a külföldiek általi eladásától vagy kifosztásától.” Az Oroszország természeti kincseihez, mint közös vagyonhoz való viszonyulás a posztsovjet társadalom konszolidációjának gazdasági alapját képezi. „A lakosság döntő többsége... úgy véli, hogy ezek a kincsek az „egész nép” vagy az állam tulajdonát kell, hogy képezzék.”⁶

⁵ A következő helyeken közölt adatok autentikusnak tekinthetők, és más kutatók által is megerősítettek: Maleva T.: Szocialnija sztrati i szocialnaja polityika: ot urokov proslogo k buduscemu razvityiju. //Roszija: blizsajsee gyeszjatyiletyije. Tanulmánykötet, Moszkva, 2004, 77. o. A D. Lvov által felhasznált adatok szerint az „új oroszok” a lakosság 1,5%-át teszik ki. (Uo. 77. o.)

⁶ Izmenjajuscasaszja Roszija v zerkale szociologii (A változó Oroszország a szociológia tükrében), Moszkva, 2004, 116–117. o.

Legalább ilyen sokatmondó a nép képe, ahogyan az őnmaga számára megjelenik. Egyes válaszadók számára ez az elsüllyedt „Kurszk” tengeralattjáróval asszociálódik. A nép lehetőségeinek és perspektíváinak szempontjából e szimbólum pontosan jellemzi a „befőttkultúrát”. Képviselői között megtaláljuk a legalsóbb néprétegeket, akik a szegénységi küszöb alatt élnek (ez a mai oroszországi háztartások 10%-a). „Ezeknek az embereknek a többsége a hagyományosan szegény kategóriákba tartozik: nyugdíjasok, munkanélküliek, sokgyermekes családok, rokkantak stb., az ő anyagi helyzetüket legfőképpen az állami juttatások lehetősége és a szociális gondoskodás rendszere határozza meg. A legalsóbb rétegek bevételeinek csekély emelkedése az utóbbi években a szakértők véleménye szerint a közvetlen állami reguláció, a kompenzációk és szociális programok eredménye. A kedvezmények pénzbeli juttatássá alakítása révén ez a társadalmi csoport az állami gondoskodás kitüntetett alanyává vált – s alapul szolgált a hatalom kommunikációjának fellendítésére, a róla alkotott kép emberközelibbé tételére. A kedvezményezettekkel, szociális támogatással kapcsolatos témák most, a Putyin vezette hatalom reformista aktivitásának csúcspontján uralják az elektronikus médiát. Ez olyan benyomást kelt, mintha a legalsóbb rétegeknek nyújtott kedvezményekkel a „befőttkultúra” minden gondja megoldódna.

Ez a benyomás azonban nagyon is félrevezető. Mégpedig azért, mert a „talajt” – az oroszországi háztartások kb. 70%-át – az a „köztes csoport” teszi ki, akiket a szakértők a „már nem az alsó, de még nem a középréteg” formulával definiálnak. Még a gazdasági növekedés a legvagyonosabb csoportok anyagi helyzetét javítja, a közvetlen állami szabályozás pedig hoz némi pozitív eredményt a szegénységi küszöb alatt élők-nél, a „középréteg alattiak” (vagyis a mai Oroszország lakosságának többsége, a nép, a „talajt”) kívül került a gazdasági és szociális politika látóterén. „A gazdaság kedvező dinamikájából, és a kormány életszínvonal-emelő kísérleteiből kiinduló impulzusok vagy egyáltalán nem jutnak el ide, vagy elgyen-

gülnek, mire ideérnek” A „talaj szubkultúrájának helyzete” majdnem annyira reménytelen, mint a „Kurszk” tengeralttjáróé. „Ennek az országnak a lakosai nem részesülnek a gazdasági fejlődésből, és nem érzékelik annak eredményeit, pusztán csak megfigyelőként észlelik. Ez azt jelenti, hogy a lakosok abszolút többsége számára a gazdasági fejlődés nem éppen népiünnepély. A bevételek közvetlen regulációjának lehetősége az adott paradigma határain belül korlátok közé szorul, s ennek fenntartása legjobb esetben is csak a bevételek stabilizációját jelenti, s nem a lakosság túlnyomó többségének anyagi felemelkedését”.

A „közép alattiak” csoportjához tartoznak az „új szegények”, a 90-es évek „forradalmának” vesztesei. Ezek a (szovjet „középosztályt” idéző) „dolgozó szegények”, akik nagyrészt a gazdaság költségvetési szektorában tevékenykednek, vagy a lemaradó gazdasági ágazatokban és területeken, ahol a munkabér még a családok alapvető szükségleteinek kielégítését is nehezen fedezi. A bevételek közvetlen regulációja megakadályozza, hogy végérvényesen „lesüllyedjenek” a tényleges szegénységi küszöb alá, de nem biztosítja számukra az emberhez méltó életet. Oroszországban az ilyen „új szegények” megjelenése törvényszerűnek tekinthető: itt a társadalmi katalizmákat a legműveltebb, kulturáltabb, „termelőképebb” rétegek szokták megszenvedni. Az ilyenek veszítik el társadalmilag jelentős szerepüket, a „múlt embereivé”, „megfosztottakká” válnak (lényegtelen, hogy politikai vagy gazdasági értelemben). Ez a mai állapotokra nézve veszélyes törvényszerűség,

A „köztes csoport”, amely magába foglalja a „talaj” jelentős részét is, melyet az „új szegények” tesznek termékennyé, nem más, mint a nyugat-európai és amerikai középosztály orosz analógiája. Ott a lakosság 60-70%-a alapozza meg a társadalmi jólétet, ez a réteg a demokrácia és a piaci alapú gazdaság biztositéka és stabilizátora. Nálunk ez a nyitott, amorf, meghatározhatatlan közeg a Rend alapja lett. Mivel nehezen tájékozódnak, nem rendelkeznek belső összetartó erő-

vel, motivációjuk csupán a túlélés (vagyis a javak egyszerű újratermelése), igényeiket hajlandóak a minimumig csökkenteni, amennyiben ezért cserébe a garantált szociális támogatás minimumára számíthatnak, könnyen engednek bármiféle manipulációnak. Kihhasználva azt a tényezőt, hogy „az oroszországi társadalmi tudat mindig változékony és ambivalens”, a hatalom és az elitek gátat vetnek a számukra előnytelen folyamatoknak, kiszűrik és felhasználják a közegben terjedő rémképeket, mítoszokat, emlékeket és reményeket. Természetesen részben a társadalmi béke fenntartása érdekében, de legfőképpen saját megmaradásukra gondolva. És a „közép alatti” réteg, akikre leginkább a „semmilyen osztály” meghatározás illene, mindebben a hatalom szövetségeseiként lép fel. Eközben alapvető érdekeik, társadalmi lehetőségeik, életmódjuk, szokásaik gyökeresen eltérnek.

A jelenlegi helyzet különlegessége abban rejlik, hogy mind ezek a metamorfózisok, szakadások és transzformációk a megszokott szörnyűségek – véres harc, polgárháború, nemzetközi konfliktus, az egész nép rabságba vetése – nélkül zajlottak le. Ellenkezőleg: a posztszovjet lét egyik legfőbb attribútuma – a szabadság. A hatalom – a jelicini, akárcsak a putyini – minden, a lakosság számára jelentőséggel bíró szabadságjogot meghagyott, mint ahogyan rájuk hagyta annak a gondját is, hogyan tudnak ezekkel élni. Most, amikor az állam szerepe, a hatalmi elnyomás minimumra csökkent, úgy tűnik, a nép számára felmerült az a lehetőség, hogy létrehozza a hatalom valamiféle alternatíváját, s végeredményben, hogy felelősséget vállaljon önmagáért. Igaz, a mai társadalom nem rendelkezik már azokkal a lehetőségekkel, amelyeknek köszönhetően a forradalom előtti társadalom aránylag stabil lehetett: az *obscsina* és a *zemsztvo* önszerveződése, a városi önkormányzati struktúrák. Ma az egyház, a civil kezdeményezések, a szabad vállalkozás játszhatnának ebben jelentős szerepet. játszhatnának – de nem játszanak. A „szabad Oroszország” népe nem mutat hajlandó-

ságot arra, hogy nemes célok érdekében összefogjon. Hamarabb behódol az „egységes Oroszországnak”, feladva érte a „szabadot”.

Ami a hatalmat illeti, kénytelen együtt élni az „odalent” háborgó örök káosszal (amely nem más, mint az orosz hétköznapok), hol „mélyhűtve” a helyzetet, hol pedig „enyhülést” kezdeményezve. Ebben az értelemben a fejlődés centruma továbbra is „fent” van: maga a társadalom kapcsolja össze a rend eszméjét a hatalommal. A mostani, földrajzi és demográfiai értelemben egyaránt visszaesést hozó helyzethez a hatalomnak is alkalmazkodnia kell: nem hagyhatja, hogy ez a visszaesés „felfalja az orosz történelmet”. Jövője jórészt azon múlik, hogyan boldogul ezzel a különösen fontos feladattal. S erre csak egyféle kész receptje van: a katonai, honvédelmi, „birodalmi” potenciál növelése, ez azonban a hatalom számára, jelenlegi létfeltételeit tekintetbe véve, meglehetősen problematikus.

Az új Oroszország vezető rétege olyan csoportokra tagolódik, amelyek folyamatos „polgárháborút” vívnak azokért a „helyekért”, melyek az energiaforrásokhoz való hozzáférést biztosítják (pontosabban, ezek felhasználásának lehetőségét), csakúgy, mint a különösen jövedelmező termelési területekhez, ágazatokhoz stb. Ezek a csoportok mind részt vettek (és részt vesznek) a könnyen kontrollálható szupermonopóliumok – nyersanyag-, telekommunikációs stb. – létrehozásában. Ennek klasszikus példája a Gazprom, ahol a „szovjet gazdálkodók” képviselőjét, R. Vjahirevet A. Miller váltotta fel. A legfelsőbb hatalom ezekben a körökben mindig a játékosok között van, sőt, a befutók között is.

A posztszovjet hatalmat megjelenítő személyiség csupán az ilyen csoportok egyikének vezetője, akit azért delegáltak a csúcra, hogy kedvező körülményeket teremtsen az „övéi” számára. Ugyanakkor ő az „Oroszország” nevű nagyvállalat feje, főnöke, szolgálja és strázsája az „olaj-földgáz kultúra” összes képviselőjének, mindezek függvénye és szimbóluma. Ezért a csúcshatalom arra tett kísérletei, hogy az üzleti (és politikai) elit egyes szereplőit ártalmatlanná tegye, soha nem

mennek el odáig, hogy teljes klánokat semmisítsen meg, az outsiders (személyek vagy cégek) pedig soha nem arathatnak teljes sikert.

A mai elit gazdagodásának feltétele, hogy apolitikus marad – s ez nem újdonság az orosz politikai gyakorlatban. Így őrizheti meg a legfelsőbb hatalom saját önkényúri jogait. Nem kell, hogy félrevezessen minket a JUKOSZ-ügy, vagy akár a Gazprom „ügye”. Hodorkovszkij nyilvánosság előtt zajló pere és Anatolij Csubajsz (a nép kedvéért és okulására végrehajtott) „megostorozása” a 2005. májusi moszkvai katasztrófa után politikai jelentőséggel bírnak. Célzott akció volt ez (afféle „tisztogatás”) a csúcshatalomra (nem feltétlenül személyesen) pályázó jelöltek ártalmatlanná tételére. A társadalom olyan képviselőinek ellehetetlenítése, akik a politika szereplőjének státuszáig küzdötték fel magukat – ismétlem – része az orosz hatalmi tradíciónak. (Gondoljunk csak a „legfeljebbvalók” vagy a lenini pártvezetés sorsára). Társadalmi szempontból az, hogy az „oligarchák ügyeit” a hatalom annak mintájára prezentálja, a nép pedig annak mintájára értelmezi, amikor a cár megbünteti a „bojárokat” (királyi harag és bosszú!), semmiképpen nem ártatlan dolog, inkább nagyon is veszélyes, hiszen ez felkelti „az önkénytől való általános félelmet, amely a jogérzék minden formáját elnyomja.” (V. O. Kljucsevszkij). Oroszországban pedig az atmoszféra, a hangulat mindig fontosabb volt, mint az intézmények és a normák.

A mai szociokulturális szakadás lényege, hogy a tömeges fogyasztás társadalmában jött létre. A felsőbb társadalmi réteg és a „talajhoz” tartozók egyaránt a fogyasztók közösségének tagjai, ízlésüket a tömegkultúra formálja. A fogyasztói világ látszólag gátolja a szakadás kialakulását, társadalmi egységet hoz létre, vagy legalábbis, egymáshoz hasonlóvá alakítja a társadalom alsó és felső rétegeit. Ugyanakkor összetett jelenséggel van dolgunk: Oroszországban éppen a tömegfogyasztás korának beköszöntése indította el a szakadást (pontosabban, ez

lett a tömegfogyasztás egyik következménye), s ez a szakadás azóta egyre mélyül. Bár a fogyasztási verseny részben közvetítő szerepet tölt be, összetartja a társadalom szakadozó szövetét, a legfontosabb kérdésben (ez pedig a fogyasztás típusa) a két kulturális beállítódás közti különbség alapvető és gyökéres. S nem csupán minőségbeli különbségről, a fogyasztás módszereiről és formáiról van szó (az információfogyasztást is beleértve), bár ez önmagában különbségeket eredményez a szokások, ízlés, képességek, életkörülmények és életstílus terén, s különböző emberi típusokat formál. A lényeg, hogy a nyugati fogyasztói normák hirtelen betörése és a gyors meggazdagodás lehetőségének felvillanása kettészakították a posztszovjet társadalmat, és két világot, két „civilizációt” hoztak létre.

Minden szinte szóról szóra úgy történt, ahogyan ezt Kljucsevszkij megírta: „A régi (*vagyis szovjet – I. G.*) és az új Oroszország nem történelmünk két szomszédos korszakaként élt tovább, hanem két ellenséges beállítódás, életünk két ellenkező iránya sarjadt ki belőlük, hogy megosszák az orosz társadalom erejét.” Képtelenül nehéz együtt élniük, egymás mellett létezniük, egymással közvetlen kapcsolatba lépniük. Összeegyeztethetetlen természetük nem tűri el a közvetlen érintkezést. Életük eltérő irányba tart. Jellegük kibontakoztatásához szükséges a másiktól való elhatárolódás, bár elszigetelődésük nem totális. A posztszovjet világ első és vezető helyzetben lévő „szklad”-ja magában foglalja a westernizálódott felsőbb rétegeket: a meggazdagodott bürokráciát, a bűnözéssel összeforrt üzleti szférát, a tényleges bűnözői csoportokat, a politikusok osztályát, az ezek igényeit kielégítő kulturális elitet s néhány más társadalmi csoportot. Ez a legaktívabb réteg, ők fölőzték le a késő nyolcvanas-kora kilencvenes évek társadalmi fordulata által felszabadított energiákat. Itt, fent, egy olyan közeg formálódik, ahol mások a létfeltételek (még ökológiai értelemben is): ide koncentrálódik az innovációs potenciál, a nagy vagyon fokozza a szabadságérzetet, ez pedig megváltoztatja a vagyonosok világgképét is. A legfelsőbb réteg bekapcsol-

lódott a nemzetközi integrációs folyamatokba, az információs hálózatokba. Megtagadja orosz gyökereit, mivel egy másik világ része, s itt próbál megkapaszkodni (gazdasági, szociokulturális, sőt, fizikai értelemben is) – egy másik „talajban.”⁷

Az „olaj-földgáz kultúra” képviselőinek szükségleteit csak a lakosság tömegeinek rovására lehet kielégíteni. A felsőbb rétegek magas életszínvonalát csak az az áldozat biztosíthatja, amit a „talaj” – kényszerűségből, a körülmények nyomása alatt – meghoz. A második „szklad” a hazai „talajból” sarjad ki – bár talán képviselői nem ragaszkodnának ehhez, de elválaszthatatlan tőle. És jóllehet, nem kapaszkodik gyökereivel a múlt kultúrájába, de örököse a szovjet korszak életének, s ez részben meghatározza jellegét. Ugyanakkor ez a kultúra is korunk szülötte, a társadalmi szakadás eredménye. Az „olaj-földgáz” réteg megjelenését (szociológiai, politikai stb. vonatkozásban) ellensúlyozni kellett a lakosság nagy részének „talajosításával”. Az, hogy a lakosság – a felsőbb rétegek nem kis erőfeszítésének gyümölcseként – a „befőttkultúrába” kényszerült, lehetővé tette, hogy megvalósuljon, meséből valósággá váljon az „új orosz élet”.

A kilencvenes években a hatalom (csendesén és észrevétlenül) olyan létfeltételeket teremtett, amelyek az átlagember számára maximálisan megnehezítik a legegyszerűbb életcélok elérését is, és egy kedvezőtlen, agresszív társadalmi környezetben a pusztá túlélésre orientálják. Tulajdonképpen a homo

⁷ E jelenség fő oka gazdasági jellegű: „...a nemzeti tőke nem, vagy alig-alig lépett ki a hazai piacra, ezért nem is érdeklik a fogyasztók. Ebből adódóan nem volt érdekelt abban, hogy politikai támogatást szerezzen alulról. Másképpen fogalmazva, az olajjal, földgázzal, gyémánttal stb. kereskedő cégek nem mint hazai tőkések működnek, hanem egy nemzetközi konszern logikája szerint, amely nyersanyag-kitermelést végez egy idegen országban”. (Tamás Pál : Potyerjannoje gyeszjatyiletyije Rosszii: Ot kapitalizmu-1 k kapitalizmu-2. (Oroszország elveszített évtizede: A kapitalizmus 1-től a kapitalizmus 2-ig.) In: Konyec jelicinscini (A jelinizmus vége). Budapest, 1999. 120. o.) Ugyanezt a logikát használja az egész „olaj-földgáz kultúra”: a „krém”, 1,5-2% és az azt kiszolgáló „rétegecske”.

post-sovieticus életének minden mozzanata – útlevészerzés, öröklakáshoz jutás, utazás a HÉV-en vagy személygépkocsival, gyermekszületés, halál stb. – időt és erőfeszítést igénylő, komoly problémává válik. E számtalan problémával való együttélés lehangolja és felbőszíti az embert, bezárja saját körébe, társadalmi passzivitásra kárhoztatja. A nehézségek gerjesztése (a virtuális, fogyasztói örömök szolgáltatása mellett) megfelelő módszer az állampolgárok energiáinak elszívására, minimalizálására, az önkifejezés, a polgári élet lehetőségétől való megfosztására. A mindennapi létproblémákkal, magánügyeivel küszködő homo post-sovieticust keményen fogva tartja a „talaj”, amelyből csak csodával határos módon szabadulhat. A „befőttkultúra” határain belüli helyváltoztatás a legtöbb esetben semmin sem változtat, itt egységes törvények működnek – egyik sem az emberek hasznára. Az ilyen eljárások, az ilyen életmód változtatja a szabad állampolgárokat közönséges populációvá.

Természetesen az utóbbi tizenöt évben teljesen megváltozott az egykori szovjet-orosz „kisember”. Kapott egy adagot az amerikai álomból, egy darabkát a fogyasztói Édenből. Kielégíthette a szovjet időkben csak áhított boldogulás utáni vágyát, azt hogy „önmaga és a családja hasznára dolgozzon”, legyen kényelmes fürdőszobája és vécéje, szépen öltözködjön, és kellemesen töltsse el a szabadságát”. De az általános hangulat, az életstratégia, a beilleszkedés módja tekintetében nem zajlott le jelentős változás. Az ellenséges társadalmi közegben a kisember megpróbál visszahúzódní saját kicsiny világába – és kizárni onnan minden idegent; a Másik iránti bizalmatlanság, a külvilág iránti gyanakvás jellemzi. Teljességgel illik rá az a jellemrajz, amelyet Edgar Morin a szovjet népről adott: „mint minden más nép, a szovjet is azonosul az Állammal és Nemzettel, amikor az utóbbi nagy diadalt arat a földön vagy a mennyben. De – sokkal inkább, mint a többi nép – tudatában van saját helyzetének, és érzi, mennyire idegen számára az életét irányító uralkodó osztály.”

Ennek eredményeképpen jelenik meg az ismert politikai-

kulturális furcsaság, következtelenség: a nép hajlandó támogatni a hatalmat konkrétan megszemélyesítő személyt, de az orosz hatalomnak mint jelenségnek „nincs támasza a társadalomban”. Maga a hatalom is ebből indul ki, amikor erőt gyűjt: „Képtelen megbízni a lakosságban... képtelen liberálisabbá válni az önmegsemmisítés kockázata nélkül.” (E. Morin) A „liberális” alatt ez esetben humánus, humanisztikus értendő: a jelenlegi hatalom nem képes emberibbé válni, hiszen ekkor megkéne változnia, változtatnia kéne a kormányzás módján az európai hatalmi modellek mintájára. Tehát fel kellene adnia természetét, és „megadni magát” a népnek. Ez pedig az önmegsemmisítést jelentené – a konkrét hatalom, és konkrét hordozója megsemmisülését. A 20. század történetének tanúsága szerint a hatalom orosz típusa különösen életrevaló; mutációkat produkál, alkalmazkodik a különféle történelmi feltételekhez, de így vagy úgy elkerülhetetlenül reprodukálja önmagát. Mégpedig a társadalom segítségével, amely a régieket tagadó új – de a régiektől nem különböző – hatalmi struktúrákat hoz létre.

Ezek a tények sok tekintetben meghatározzák a mai társadalmi szakadást. A létrejött életkörülmények arra hangolják a „talaj” embereit, hogy legyen még inkább „talajszerűbb”, felerősítik a többség izolációs, elidegenedő tendenciáit. Az izolacionizmusnak ez a típusa – kényszerű, anarchikus, amely lehetővé teszi, hogy a külvilággal szembeni passzív ellenállás révén alkalmazkodjunk, remekül együtt tud élni a hatalom kontrollja nélkül működő független kommunikációs rendszerekkel, (amilyen a mobiltelefon, az internet vagy az e-mail). Az új orosz valóságot jelképezi az izolacionizmus és az információs nyitottság e bonyolult összefüggésrendszere. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az izolacionizmusnak lényegi szerepe van abban, hogyan viszonyul az átlagember a „nagyok” világához, a politika közegehez. Ezt jeleníti meg a kisember apolitikussága, társadalmi tehetetlensége, a hatalomra zúduló panaszáradat-szindróma és a „sajátos orosz út” komplexusa. A hatalom pedig jóváhagyja és konzerválja mindezt – már nem fizikai erőszak, kényszer vagy tiltás útján, hanem azzal, hogy

olyan kereteket teremt, amelyben a „talaj” képviselői izolálódni kényszerülnek, így a réteg különálló, lokális és egyszemélyes világokra esik szét.

A kis magánvilágocskákból, a „helyi” világok összességéből áll össze a „befőttkultúra”. Itt gyűlik össze a tehetetlenségi erő, teret nyer az „alattvalói szemlélet”, sőt – megjelenik a parochiális szemlélő típusa. A „talaj” nem termeli ki a szabadság, a sokszínűség, a demokrácia szellemiségét. Válaszul a felülről jövő nyomásra, az emberekben növekszik a törekvés arra, hogy „úgy éljenek, ahogyan jónak látják, s ne korlátozza őket semmilyen társadalmi gát” s „az ilyen törekvés mindig önző”. (G. Fedotov). Egyre inkább negatívan értékelnek mindent, ami bonyolult, szokatlan vagy változékony. A „talaj” általános hangulatára nem csak az érzelmi elemek vannak hatással, hanem a pragmatikus-rationálisak is: itt az terjed el, az lesz sikeres, ami a túlélést, az alkalmazkodást segíti. Az élet kemény ellenállása bedarálja, megtöri a társadalmi tiltakozás lendületét, a „talaj” belső integrációját célzó törekvéseket.

Ebben a helyzetben különös jelentőséggel bírnak a posztszovjet világ első „szklad”-jának meghatározó vonásai, társadalmi tevékenységének jellege. A kilencvenes években a felső társadalmi réteg – a legbefolyásosabb, normaadó, mintaadó, tájékozási pontokat szolgáltató – metamorfózison ment át: korunk az értelmiség újabb krízisét mutatta fel. Most nem semmisítették meg fizikailag, ahogyan a bolsevikok a régi orosz értelmiséget, de megfosztották lelki tartásától, s a lehetőségtől, hogy a társadalom nevelője, „felvezetője” legyen. Ennek oka pedig az, hogy elszakadt a hatalomtól. Az orosz, és később a szovjet értelmiséget a hatalommal való szembenállás, a (különböző mértékben, különböző módon megvalósított) ellenzékiesség formálta olyanná, amilyen lett. Az értelmiség posztszovjet sorsa bizonyítja, hogy ezen egyedülálló szociokulturális jelenség összetett, ellentmondásos jelleggel rendelkezik. Nem pusztán ellenfele a hatalomnak, hanem függvénye és

kísérője is egyben. Az értelmiség egész története – saját funkcionalitásának tagadása.

A kilencvenes évek társadalmi fordulata alatt az értelmiség felszabadult a messianizmus nyomása alól, és a hatalom ellen, a nép javára vívott harc kötelességétől. S ismételten meggyőződhetett arról, mennyire idegen tőle mindkét oldal, hogy ő maga mennyire gyökértelen, mennyire nem kötődik a „talajhoz”. Az értelmiség most magára maradt. Az orosz értelmiség önmegvalósítási törekvései mindig a társadalmi befolyás megszerzésére és növelésére irányultak. A mai, anyagi, pragmatikus világban ez a kispénzű, a „szellemi értékek” felé orientálódó társadalmi réteg nem alkalmas arra, hogy befolyásos tényezővé váljon, a tömegek számára mintákat, értékeket közvetítsen. Ezzel függ össze átalakulása, részvétele a szakadás előidézésében. A volt szovjet értelmiség jelentős része beleolvadt a „talajba”. Egyes képviselői azonban, szakítva értelmiségi múltjukkal, áttértek az elit kiszolgálására, vagy pedig beépültek az elitbe. Ők gyártják (és fordítják le a fogyasztói tömegek számára) az illúziók, zörejek, hangok és látványok világát, ők az orosz tömegkultúra megteremtői.

A posztszovjet történelem ismét bebizonyította, hogy Oroszországban az intellektuális elitnek nincsenek hagyományai, tartós belső reprodukciós mechanizmusai. Az orosz társadalom e kisszámú kulturális rétege a gyakori társadalmi átmenetek (peresztrojka, modernizáció, forradalom, „talajosítás”) során (valamilyen módon, szándékoltan, vagy az életkörülmények hatására) megsemmisítésre kerül – mint valami régi, elavult, feleslegessé vált rendszer mellékes eleme. Azután újra létrejön, mint egy alapvetően új rendszer mellékterméke. A megsemmisítésben és újjáteremtésben részt vesz a hatalom, ő minden változás kezdeményezője, szándékaitól függetlenül létrehozza a művelt, kulturált értelmiségi réteget. Mivel ez a réteg nem saját, természetes fejlődésének eredménye, hanem valamiféle külső forradalmi változásé, önmagában nem önálló, nagymértékben függ az őt „előhívó” körülményektől, ezeknek megfelelően kell viselkednie. Ezért önmeg-

valósításának és önérvényesítésének útjai feltételezik a létrehívó körülményekkel való szembekerülést, az ezek elleni küzdelmet. Fejlődésének sajátosságai miatt az orosz intellektuális elit nem képes (teljes mértékben) továbbadni és összegyűjteni a tudást, tapasztalatot, eszméket és értékeket, vagyis nincs a tarsolyában semmi időtálló, nincs benne egészséges konzervatívizmus. Épp ezért, bizonyos szempontból, minden új elit (összességében) egy szinttel alacsonyabb színvonalon áll, mint az előző – éppen hogy kialakult, már le is kell lépnie a színről. Ez pedig rányomja bélyegét a felső társadalmi réteg kultúrájára, a társadalmi fejlődésnek némileg mesterséges, szaggatott jelleget ad (amelyben „feltörések”, visszacsúszások”, „eltűnések” és „visszatérések” váltják egymást).

A mai helyzet sajátossága, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek átalakulásának hatására Oroszországban megjelent az embereknek egy olyan rétege, amely számára a hatalom csupán egy funkció, még ha fontos és lényeges is. Ezeknek az embereknek a sorsa némileg az értelmiség sorsához hasonló: ők is a hatalomnak köszönhetik létüket, bár a hatalom szándékai ellenére, ők is a reformok melléktermékének tekinthetők. Az „olaj-földgáz kultúra” képviselőiről van szó, akik már rendelkeznek nyugati tapasztalatokkal a fogyasztás és felhalmozás terén. Ezek a – ma már egykori – „új oroszok” a püspöklila zakóból⁸ bújtak ki (mint ahogyan a vérbeli értelmiségiek a „köpönyegből”).⁹ Nem csak a Rubljovka¹⁰ lakói tartoznak közéjük (az oligarchák hírhedt típusára gondolok), vagy a bűnözői csoportok vezetői, a gazdag életművészek. Ebben a rétegben akadnak művelt, a legjobb nyugati minták szerint sikeres, elfoglalt, a színvonalas művészet iránt érdeklődő, azt támogató

⁸ A püspöklila zakó a kilencvenes évek orosz újgazdagjainak elmaradhatatlan attribútuma. (A fordító megjegyzése)

⁹ Utalás Gogol *Köpönyeg* c. elbeszélésére és Dosztojevszkij elhíresült mondására: „Mi mindannyian Gogol köpönyegéből bújtunk ki.” (A fordító megjegyzése)

¹⁰ Az „orosz Beverly Hills”, a moszkvai villanegyed (A fordító megjegyzése)

emberek is. Ez egy folyamatosan szélesedő réteg, egy nyitott közeg, amely mindenkit befogad, aki pénzügyi szempontból megfelel az elvárásoknak.

Történelmi fordulópontok idején Oroszországban mindig épp így alakul ki az elit – a Rettegett Iván-féle opricsnyina, Nagy Péter idején a nemesség, vagy a lenini-sztálini párt. Az orosz uralkodó osztály mindig vegyes összetételű, V. O. Kljucsevszkij szerint „gyülevész” volt – szociális, professzionális és nemzetiségi-vallási szempontból egyaránt. Ez a jellegzetessége zavaros időszakokban, amikor az elit nyitottá válik a „talajból” érkező emberek újabb hullámának befogadására, még inkább szembeötlő. Ők az „újoncok”, a „felkapaszkodottak”, akik nem szoktak hozzá a hatalomhoz, „nélkülözik a családi indíttatást és nincs politikai rutinjuk”, (a hivatali szférában „ad hoc” módon kijelölt vezetők), ők lesznek „az új politikai fogalmak forrásai és letéteményesei”. Minden újabb Zavaros Időszak („szmúta”) után így gazdagodik újabb és újabb fogalmakkal az orosz gondolkodás. Amikor egyszerre „újoncok” sokasága tör be az elitbe, ez fellazítja a „bizalmas körök” zárt alakzatát, elmosza a hatalmon lévő réteg szerveződésének alapjait, és tág teret nyit a felső rétegekben – a hatalomért, az energiaforrásokért, a bevételek elosztásáért – dúló kaotikus harcnak. Ezért az orosz elit megújítása mindig szükségszerűen összefügg a „palotaforradalmakkal”, a legfelsőbb hatalom viszályaival, a társadalmi kataklizmákkal.

Ilyen megrázkódtatások után „... a szétvert bojárok gyarló maradékából, s a hozzájuk csapódó, náluk semmivel sem jobb új emberekből” áll össze „az udvaroncréteg, akik nagyon szeretnének uralkodó osztállyá válni”. S ilyenkor az új, Zavaros Időszakban, az események sodrában felemelkedő hatalom sikeresen magáévá tette a régi hatalom hibáit – Kljucsevszkij találó megfogalmazása szerint azért, mert más átvennivalót nemigen talált”. Az uralkodó réteg kialakulásának imént vázolt elve csak egyetlen egyszer nem lépett működésbe: a 20. század elején, amikor a totális társadalmi fordulat idején gyakorlatilag teljesen megsemmisítették a régi elitet. A 20. század végének

Zavaros Időszakában nem volt ilyen „genetikai törés”, az elitváltás nem volt száz százalékos, de ismét megnyilvánult a hagyományos (vagyis ismétlődő, a társadalom jellege által meghatározott) reprodukciós mechanizmus. A régi „bojárság” töredékéből (a párt „nobilitásaiból”) és néhány más, a „rossz kormányzati beidegződésektől mentes”, „véletlenül felemelkedett” személyiségből tevődik össze a posztszovjet elit, a társadalom legfelsőbb rétege.

Valószínűleg az orosz elit legfontosabb tulajdonsága a gyökértelensége. Az élet új rendjét a „jövevények” határozzák meg, ők adják a normákat, a mintákat, a tájékozódási pontokat. Felfelé vezető útjuk sikere a külső szemlélő szemében csupán véletlen szerencsésükön és rámenősségükön múlik, de lényegében a korhoz való alkalmazkodás, a kor elvárásainak, kihívásainak való megfelelés. Bár az „újoncok” a „talaj” szülőitei, de a feltörekvés igyekezetében megtagadják gyökereiket, s régi személyiségüket elhagyva „átnevelik” magukat. De azért, hogy megőrizze státuszát, és belépőt szerezzen az új világba, a „régis nemesség” is kénytelen volt megtagadni, feláldozni a múltat. Az „olaj-földgáz kultúra” gyökértelensége onnan ered, hogy az új idők új feladatai, és a múlt (vagy akár a múlt, a jelen és a jövő) megtagadása hívta létre és konszolidálta (valamilyen mértékben). Mondhatjuk úgy, hogy a mai orosz elit védjegye a határozott „prezentizmus”. Nem véletlen, hogy Vlagyimir Putyint, ennek a kultúrának a vezető személyiségét „múlt nélküli figurának”¹¹ nevezik.

A történelmi múlt, a valódi történelmi folytonosság hiánya, arra készteti elitünket, hogy állandóan hagyományokat kreáljon, gyökereket keressen, közös „múltképet” konstruáljon, s igyekezzen mindent kisajtolni mindenféle (szimbolikus,

¹¹ V. Buldakov: Szisztyemnije kriziszi v Rosszii: Szravnyityelnoje isszledovanyije masszovoj pszihologii 1904–1921 i 1985–2002 godov, Acta Slavica Japonica. 2005. Tomus 22. P 107. (Buldakov, V.: A rendszer válságai Oroszországban. Összehasonlító tömegpszichológiai elemzések 1904–1921 és 1985–2002 között.)

kulturális, politikai) örökségből. Ebben van az ereje, ugyanakkor a gyengesége is, mivel „nélkülözi azt az angol megbízhatóságot, ami a társadalom megingathatatlan stabilitását adja.” (R. Dahrendorf) Tegyük hozzá, hogy sokkal inkább nélkülözi, mint bármelyik nyugat-európai elit. Az uralkodó csoportok, a politikusi réteg gyökértelensége megfosztja a nemzeti politikai kultúrát a stabilitástól, s a folytonosságtól, a történelmi párbeszéd hiányáról árulkodik.

Ami értékítéleteit illeti, a mi „felsőbb osztályunkat” kérkedő amoralitás, erkölcstelenség jellemzi, és a sikeres gyarapodáshoz (legalábbis egyelőre) tolvajmódszerek vezetnek. Errefelé az az „ügyes ember”, aki cinikus, „furmányos”, viszont „tud élni”, sokra vitte. (Emlékezzünk csak Andrej Mironov „Vigyázz, autó!” című filmjére: „Még hogy tolvaj! Egyszerűen csak tud élni.”) Az uralkodó réteg összetétele teljesen véletlenszerűnek tűnik, győzelme, felemelkedése pedig ideiglenes jelenségnek. S egyáltalán, az egész „olaj-földgáz kultúra”, s az ezt képviselő legfelsőbb hatalom magán viseli a véletlenszerűség, időlegesség, a trónbitorlás jegyeit. Ezt hozták magukkal az „újoncok”, akik feltöltötték az uralkodó csoportok sorait a „régivilág” összeomlása idején, s megformálták saját, új világukat.

Érdekes, hogy a többi, tipológiailag hasonló történelmi időszakban is megfigyelhető a legfelsőbb réteg hasonló „színeváltozása”. A „talaj” felszínre veti a legenergikusabb, legzölőbb, legelvtelenebb „népvezéreket”, akik egyáltalán nem törődnek posztjukkal, kapcsolataikkal, a „régivilág” rendjével mint olyannal, s kizárólag saját jelenük megalapozására koncentrálnak – mindenki más kárára. Az uralkodó rétegek újratermelődésének sajátos módja éppen az ilyen emberek számára teremti meg a felemelkedés lehetőségét – az „újítóknek”, akik felgyorsítják Oroszországban az időt, s a Zavaros Időket saját gyarapodásukra használják fel. Nekik köszönhető, hogy „odafent” (bár látszólag megújulás és európaizáció megy végbe) győzedelmeskedik a régi orosz képlet és forgatókönyv: a javak kontrollálhatatlanná váló újraelosztása, a fosztogatási ösztön gátlástalan megnyilvánulásai, s az eköré szerveződő

véd- és dacszövetség. Sikeres „újoncnak” lenni a posztszovjet időkben azt jelenti, hogy valaki „benne van a pikszisben” – a hatalom közelében, a politikában, az „új orosz” bizniszben.

Ezeket az embereket, mivel életük felvállaltan a nyilvánosság előtt zajlik, az egész ország „személyes ismerősének” tekinti. Mostanában sokat hallhatunk és olvashatunk arról, milyen társadalmi ellenszenv övezi őket. De igazán keveset arról, hogy az ismertség, a sikeresség, az érinthetlenség, valamint az erő, a szépség és a végtelen lehetőségek (s nem a tényleges gazdagság és hatalom) attribútumai, melyeket birtokolnak, létrehoznak körülöttük valamiféle „tömegvonzást”. Mai kultúránk (és médiapolitikánk) a „bűn” vonzerejének, a „bűnnel” való hivalkodásnak az elvére épül. Ez a „bűn kísértésének” kultúrája, még ha ez oroszul kissé túl dagályosan is hangzik. S e kultúra eszményképeit (melyek a valóságban elérhetetlenek, leginkább a társadalmi szakadás mélységét mutatják) éppen a legfelsőbb osztály alakítja ki. E tekintetben csakugyan létezik hazánkban elit – társadalmi, kulturális és szellemi egyaránt. „Újorosz” elit.

A politikában a „felemelkedettek”, a népvezérek rendelkeznek az új elit összes megkülönböztető jegyével. Ők hívták életre a nyilvános politizálás nekik megfelelő közegét, amelyben a szociokulturális szakadás a legélesebb módon nyilvánul meg. A politika színházában a „befőttkultúra” képviselői csupán nézők lehetnek, az aktív szerepet az „olaj-földgáz kultúra” képviselői játsszák. Ez a beállítódás válik „legálissá” (társadalmilag döntővé, dominánssá), míg a „talaj” úgyszólván illegalitásba kényszerül.

A jelenlegi politikai teret nem elsődlegesen a de-liberalizáció vagy de-demokratizáció jellemzi, hanem a „biznisz” új dimenziójának bevezetése. A politika üzleti célokat szolgál, a gazdasági folyamatok ellenőrzésére használják. A politika az „olaj-földgáz kultúra” képviselői érdekeinek és értékrendjének megfelelően bonyolódik. S ez az első ilyen eset az orosz tör-

tételemben, épp ezért értelmetlen a mai politikai helyzetet mint „visszarendeződést”, a régi rosszhoz való visszakanyarodást (s a közeli, elérhető ideálhoz való vezető útról való letérést) értékelni. Annál is inkább, mivel az „autoriter” szovjet időkben (bármit is jelentsen ez), napirendre kerültek a leglényegesebb szociális, nemzeti, állami kérdések, s ezekre megoldások születtek. Az orosz változatban a nyilvános politizálás nem realizálódott eredeti funkciójában, tudniillik nem vált olyan döntések színterévé, amelyek a társadalom életkörülményeit döntően befolyásolják. Nyugaton a nyilvános politika tartalmát az összetett szociálökonomiai, nemzetközi stb. kérdések körül kialakuló különböző megközelítések, nézőpontok szembenállása képezi. Nálunk a nyilvános politizálás külső forma, melynek keretein belül zajlanak a hatalmi-elosztási folyamatok, a politikai-pénzügyi-gazdasági klánok harca az osztozkodás és területfelosztás ellenőrzéséért. Feltehetően ez a legfőbb oka annak, hogy tényleges jelentősége a társadalom számára rohamosan leértékelődik.

Az orosz nyilvános politika jellege tökéletesen megfelel a modern politikai tömegember viselkedési és tudati sajátosságainak. A „2. típusú nyilvános politika” (az „1. típusú” a XX. század elejére volt jellemző) nem más, mint a társadalmi kommunikáció új nyelvvél, új értékrenddel, új normákkal, új érdekekkel, új célokkal rendelkező világa, mely eltér a szovjet időkben megszokottól. A kilencvenes években e világ a látvány és színjáték alakját öltötte magára – s e tekintetben külsőleg hasonlatossá vált nyugati változatához. Ez a fajta politika eredendően nézői befogadást és résztvevő figyelmet, átélést vár el, feltételezi a pontos szereposztást (s a megfelelő karakterek megjelenését) s egyúttal a játéktér – érdekek nyomán való – felosztását. A nézők és a résztvevők szemében a nyilvános politika nem a valóságos tevékenység strukturált és szabályozott terepe, hanem sokkal inkább színpad. Ugyanakkor, a Nyugattal ellentétben, ahol a teatralizáció csupán forma, amelyet a politikai folyamat magára ölt, Oroszországban a „közönségnek játszás” maga a nyilvános politika tartalma.

Ez pedig meghatározza a „játékosok” hozzáállását is, viszonyukat a „játéchoz”, a nézők elvárásait s a nyilvános politika rendeltetését. A mai Oroszországban a politikai tevékenység terén továbbra is érvényesül a nyilvános és nem nyilvános szféra párhuzamos létezésének elve, s az első csak korlátozott lehetőségekkel és funkciókkal rendelkezik. Az első szférában a politikáról, a politikusokról szerezhető információ egy része szabadon hozzáférhetővé válik, s kialakulnak a politikai folyamatot a nézői tömegek számára leképező képzetek, melyek csak részlegesen kötődnek a valósághoz. Mellesleg, ebben az esetben szükségessé válik a politikai realitás „árnyékban” maradó részének kompenzációja – a napi szükségleteknek megfelelően – a múlt képzeteinek felhasználásával. A képzetek tálalása maximálisan alkalmazkodik a befogadókhöz: egyszerű, érthető, a politika érzelmi és látványelemeit helyezi súlypontba – egyre inkább láthatóvá válnak a politika primitívizálására irányuló tendenciák. A nyilvános politika nyelvének egyszerűsödése, amely a rendezett időszakok jellemzője, nem a nyugati gyakorlathoz, hanem a szovjethez hasonlít (a pangás időszakában).

Paradox módon, a kilencvenes évek politikai tapasztalatai csak felerősítették a kollektív tudatban a nem nyilvános szférák jelentőségét. Az oroszországi lakosok többségének véleménye szerint éppen ott zajlik a valóságos politikai folyamat, amelyet a társadalom elől eleve eltitkolnak, s a társadalom által nem számonkérhető. E politikai szférát a szigorúan szakmai, titkos tevékenység tulajdonságaival ruházzák fel, amely a családi kötelek és/vagy a titkosszolgálati hálózatok mentén szerveződik. A nyilvános politikát komolytalan, felszínes színjátéknak tartják, előadászerű, deklaratív jelleggel. Senki nem is vár tőle mást, s nem feltételezi, hogy ezen a szintéren vitatják meg és oldják meg a jelentős társadalmi problémákat, vagy hogy egy nyilvános botrány erkölcsi megrázkódtatást okozhat a társadalomban. A politikusok számára előrejutást jelent, ismertséget hoz a belépés a „show”-ba, a nyilvános politika szimbolikus világába, a televíziós személyiségek kasztjába. És

semmi többet. Jellemző, hogy „nézők” nem csak hogy nem hisznek a nyilvános híreknek, de még csak nem is várják el a politikusoktól a „nyílt színen” tett ígéretek teljesítését, vagy azt, hogy a gyakori leleplezések jogi következményeket vonjanak maguk után. Mindenki a játékszabályoknak megfelelően viselkedik, mindenki támogatja a „show”-t. A mai hatalom vissza is él ezzel a hangulattal, amikor mindezt alkalmazza a választási folyamatban. Mintha azzal a nyilvánvaló ténnyel szembesítené az állampolgárokat, hogy a politika a lényegtelen, az életet nem befolyásoló dolgok terepe.

Ily módon a „kratokratikus átmenet” évtizede (e fogalomról a későbbiekben ejtünk szót) többek között a nyilvános politikának a tényleges politikai tényekhez alig kötődő „játékká” válásával kapcsolható össze. Kijelenthetjük, hogy a nyilvánosság nem vált a politika elengedhetetlen feltételévé, létmódjává, az „állampolgári ellenőrzésnek”, a demokrácia „elsajátításának”, az abban való részvételnek az eszközévé. Oroszországban a nyilvános politika az átmenet melléktermékévé vált (akárcsak maga a demokrácia). Emellett az utóbbi orosz változatában sajátos jelentést nyert. „A közvéleménykutatási adatok változatlanul azt mutatják, hogy a demokrácia megkülönböztető jegyeinek az emberek a szabályok betartását és a jólét fenntartását tartják – teszi közzé J. A. Levada. – Sem a demokratikus részvétel, sem a hatalom demokratikus ellenőrzése – másképpen, a részvétel és a kontroll megfelelő intézményeinek kialakítása – nincs jelen a társadalmi figyelem fókuszában, amelyet tömegfelméréseink során modelleztünk.”

Érthető, hogy korunk Oroszországában 1989 és 1994 között felére csökkent a politikai jogok hiányával kapcsolatos panaszok (pontosabban kérések és megállapítások) száma, s ugyanilyen arányban lettek kevesebben a kultúra és a nevelés hiányosságaira panaszkodók társadalmunkban. Ez arról tanúskodik, hogy „a politikai jogok kérdése a köztudatban elveszítette aktualitását”. A demokrácia – vagy a kilencvenes évek demokrácia-képének – „krízise” felélénkítette a hatalom és mások tevékenységét az információs szférában. „A demok-

ratikus értékek demonstratív kritikája, azon az alapon, hogy azok nem felelnek meg a nemzeti hagyományoknak és értékeknek, „divatossá”, vagyis a tömegtájékoztatási eszközökben és a közvéleményben irányadóvá vált,” – írta J. A. Levada még 1996-ban. Ez a kritika nem jelentette a liberális és demokratikus értékek elhittelenedését, csupán megerősítette az orosz lakosság (többek közt, a társadalmilag aktív, vitális réteg) többségének véleményét arról, hogy a demokrácia a mi esetünkben nem hatékony. Mi több, axiómává tette az ő sajátos demokrácia-értelmezésüket.

Ugyanakkor helytelen volna a nyilvános politikát pusztán virtuális jelenségként értelmezni. A nyilvános politika – éppen olyan mértékben, mint a demokrácia – napjaink olyan tényezői közé tartozik, amely beépült az orosz politikai realitás szövetébe. A 20. század vége, a 21. század eleje az a történelmi időszak, amikor Oroszország megbirkózott a nyilvános politika, a demokrácia kihívásaival: nem leszámolt velük, hanem átalakította, magához idomította, hatalmába kerítette őket. Ebben az ügyben együtt vett részt a hatalom és a nép – akárcsak a 20. század többi jelentős társadalmi „projektjében”, ezért felelősségük is közös.

Az utóbbi években különösen sokat írnak arról, hogyan „szűkül be”, hogyan változik a nyilvánosság és a jog rendszere. Pedig korábban is nyilvánvaló volt: a nyilvános politikai és információs tevékenység nem vált a mai Oroszországban a demokrácia fejlődésének eszközévé, hanem arra szolgál, hogy a lakosság számára az államhatalom hatalmi intézkedéseit közvetítse, s felerősítsék a társadalomra nehezedő hatalmi nyomást. Ezek révén szerzett lehetőséget a hatalom arra, hogy a közvetlen társadalmi kizsákmányolást a képzelet kizsákmányolásával váltsa fel.

Oroszországban van erre fogadókészség: a szavak dimenzióját, a szimbolikus tartalmakat itt mindig létező valóságnak tekintették, e dimenzióban zajlottak és itt nyertek megoldást a fontos létkérdések, itt születtek a hősök és antihősök, ez modellezte a valóságot. Ezzel magyarázható az orosz irodalom-

nak (újságírásnak, mozinak, televízióknak) az orosz életre tett, a Nyugat számára megmagyarázhatatlan hatása, ennek az irodalomnak (s egészében véve a szavak világának, a szimbólumgyártásnak) mindenkori társadalmi jelentősége, éles társadalomkritikussága, „hasznossága”. Ezért például a regény, a történelmi témájú széppróza Oroszországban részben helyettesíti a történelmi textusokat (forrásokat és tudományos tanulmányokat). Éppen e dimenzióban készült az orosz történelem – az első honvédő háború úgy zajlott, ahogyan ezt a *Háború és béke* visszaadja. A háborút elbeszélő történet lett 1812 valósága. Az orosz hatalom mindig figyelembe is vette ezt a sajtóságos historizmust, „információs szimbolizmust”, amely az orosz tudat sajátja, s ki is használta ezt. A posztszovjet hatalom is ezen az úton jár.

Ugyanakkor a nyilvános politika elemeinek, a demokratikus retorikának, eljárásoknak és intézményeknek a megőrzése mégis arról tanúskodik, hogy a jelenlegi viszonyok hatására egy meghatározott transzformáción mennek keresztül az orosz társadalom létformái, s nem is csak azok, de maga a természete is. Az új viszonyok között lehetetlen és értelmetlen volna felszámolni a nyilvános politikai és jogi gyakorlatot. Az embereknek szükségük van ezekre a túléléshez, a boldoguláshoz. Szüksége van ezekre a hatalomnak is: a legitimitációhoz, önreprezentációhoz, önmaga társadalmi megalapozásához. A kilencvenes évek elején a hatalmat maga az aktuális helyzet (az orosz és a „globális”) korlátozta: a hatalmat a társadalomtól elválasztó távolság lecsökkent. Ebbe bele kellett törődnie, alkalmazkodnia kellett a helyzethez. A legfelsőbb hatalom nem csak aktív hőse, hanem áldozata is lett az átalakításnak. Felelősség terheli a területcsökkenésért, a nagyhatalmi törekvések csődjéért, a demográfiai hullámvölgyért, az „olaj-földgáz kultúra” sikeréért, és azért a társadalmi békéért, amely valamilyen szinten megköveteli a „befőttkultúra” támogatását is. A hatalom különösen nehéz körülmények közé került (mellesleg, némileg leegyszerűsítve: a „rendcsinálás” leple alatt még problematikusabb jövőt helyez kilátásba önmaga számára). Ezért

érdekében áll a nyilvánosság megőrzése. Ezzel kiszélesíti a nővérezési lehetőségeit, lehetővé teszi, hogy tovább lavírozzon az „elit” és a „tömeg” között, játszmákat játsszon a társadalommal, tartsa a kapcsolatot a Nyugattal, és megakadályozza a palotaforradalmat és a társadalmi robbanást.

Az egész orosz történelem megalapozza az alábbi következtetést: a jelenlegi szociokulturális szakadás nem a jelen helyzetre adott véletlen, esetleges, váratlan és sajátos reakció. Politikai kultúránk mindig is ki volt téve a szakadásoknak. Ezek az ismétlődő, tipológiailag, strukturálisan és tartalmilag is hasonló jelenségek sok tekintetben meghatározzák az orosz életet. A szakadásoknak van egy sajátos ritmusa, amely valami módon kapcsolatban áll a nemzeti társadalmi dinamikával. Ez az orosz rendszer „nyitásának” és „zárásának” periódusaira épül, a váltásokat követő rendszerekkel vagy a – lényegében – zárt, magába forduló léttel összefüggésben. Mindezeket túl, a szakadásokat a sajátosan orosz „zavaros időszak – nyugodt időszak” váltakozási ritmusa állítja időrendbe: a társadalmi bizonytalanság, válságok, kataklizmák és a stabilitás, a „lefagyasztott káosz” (amikor a rend felülről „ereszkedik alá”, nem pedig belülről, a társadalmi organizmus megannyi sejtjéből fejlődik ki fokozatosan és természetesen) periódusai egymást váltják.

Úgy tűnik, a szakadás annak következményeként jön létre, hogy egy önmagába zárkozó és önmaga felé forduló locus nyit a külvilág felé, csatlakozik a jelentős külső folyamatokhoz, és túllép önnön (etnikai, területi, kulturális, gazdasági stb.) „sajátos jellegén”. Az orosz társadalom csak részlegesen, „felső” rétege révén nyit a világra, amelyet átformál az „idegen” kultúra, az etnikai, világnézeti viszonylatban különböző elemek. Ennek eredményeképpen a társadalom – rohamos gyorsasággal és erőszakos módon két (alapvető) szubkultúrára szakad. Az első és domináns, bár létszámát tekintve elenyésző kisebbség a külföldi gyakorlat, a kulturális átvételek, a külföldet utánzó próbálkozások hatása alatt nő fel. Ezért egy másik világhoz,

egy másik jelenhez tartozik. Ez az uralkodó „szklad”, amely jellemzően a „felszínen” éli némileg mesterséges, többé-kevésbé gyökértelen életét, adja a hatalom birtokosait, akik – különböző mértékben – elszakadva a társadalomtól, kívülről gyakorolnak rá nyomást. A túlnyomó többség – a tömeg – szubkultúrája a „talajban” gyökerezik, inkább mozdulatlan és ritkán hatnak rá a változások. A többség hajlamos arra, hogy a „felülről” ráerőszakolt új eszmékre, elképzelésekre, tapasztalatokra bezárkózással, saját értékeinek abszolutizálásával reagáljon. Ezért a rendszer kifelé nyitásának eredménye nem a „talaj” világnézetének átalakulása, felszámolása (bár első pillantásra úgy tűnik), hanem ennek, s a társadalmi integráció elveinek „restaurációja”, a társadalmi gyakorlat „talajosítása”. Csak idővel, a kor követelményeinek hatására megy végbe a „talaj” átalakulása. S ebben különös jelentősége van a hatalomnak, amely egymáshoz fűzi és összetartja a két egymással szembenálló társadalmat, a két orosz „világot”.

A szakadástól felborul a hagyományos, a „talaj” számára bejáratott életmód, felbomlik a szokott rend, a kapcsolatrendszer, a társadalom organikus teljessége. De a szakadás áthidalására, a két társadalomrész valamiféle – legalább viszonylagos, feltételes – egységgé való összeolvasztására tett kísérletek, bármily különös, szintén társadalmi transzformációkhoz, az előző (részben már stabilizálódott, s új minőségeket, új ellentmondásokat, új problémákat felszínre hozó) rendszer széteséséhez vezet. A két „szklad” közeledése – amit a közös társadalmi organizmusra való természetes törekvés okoz – vélhetően felborítja a rendszer egyensúlyát, megszünteti azt a szükséges távolságot „felül” és „alul” lévők között, amitől az orosz társadalom funkcionálni tud.

Ennek ékes és nyilvánvaló bizonyítéka a 20. századi orosz történelem. A század elején, az országos és összeurópai válság csúcspontján a szociokulturális szakadás a korábbtól eltérő tulajdonságokat mutatott. A fizikailag megsemmisítendő felső kulturális réteg helyét a bolsevikok, a Komintern szubkultúrája foglalta el, V. V. Sulgin szavaival élve, a „szívósak” legyőzték az „elkényeztetetteket”. A győztesek kultúrája – látszóla-

gosan – nyugatias volt, és – genetikusan, történelmileg – még a forradalom előtti „európaizált kisebbséghez” kötődött. Az élén álló ember, e kultúra legfőbb hordozója – volt politikai emigráns, kinek „politikai szocializációja európai országok emigráns-kávéházaiban zajlott” (W. Eichwede). Kitűzött célja, hogy betörjön Európába, s hogy „felszítsa a véres, nagy világ-égést”, most már „minden burzsuj kárára”. A „talaj” nekik csak arra kellett volna, hogy alapanyagként, eszközként szolgáljon e forradalmi „lovagrend” küldetésének teljesítéséhez.

E szubkultúrának nem volt hosszú ideje a fennállásra – szűk két évtizedről van szó. Fizikai megsemmisítése a mélyben zajló folyamatok – a szakadás áthidalása, a hatalmon lévő réteg „talajosítása”, a társadalmi egység erőszakos megteremtése, ugyanakkor bezárkózás, új, semmihez sem hasonlítható, a modern világban elképzelhetetlennek tűnő izolacionizmus – külső, látható megnyilvánulása volt. A sztálini hatalom, amely elvben és formailag népi jellegű volt, még a leginkább „talajyszerű” az összes eddigi közül, ennek ellenére szintén kívül maradt a társadalmon, újfent érvényesítve ezzel az orosz rendszer törvényét: a távolról való kormányzást, a saját nép leigázottként való kezelését.

Ez a rendszer az izolacionizmus egyedülálló formuláját alkotta és valósította meg. A rendszer „zártágát” egy saját, hazai „nagyvilág” létrehozásával tartotta fenn, amelynek Moszkva a központja, s minden különálló, lokális kisvilág csak ennek visszfényében tudott feltárulni. Oroszország mint ha megismételte volna saját történelmét, de az ellenkező irányban: ő lett a központi mag, amelyhez, mintegy kísérőként, további világok csatlakoztak, a tapasztalatok birtokosa, a jövő letéteményese, olyasmi, ami az ő számára korábban először a Kelet, később pedig a Nyugat volt. Korlátlan idővel és térrel rendelkező, tehát elvben az egész bolygó bekebelezésére és átalakítására képes új kozmoszt teremtett. Az orosz nyelv az ehhez való csatlakozásnak, s az „örökös tanítvány” diadalának szimbóluma lett. „Oroszoknak lenni” ugyanazt jelentette, mint „szovjetnek lenni”, s ez nem volt más, mint a szocialista projekt győzelmének szimbóluma. Oroszul beszélni annyit jelen-

tett, mint a Kreml „nagyvilág-rendszeréhez” tartozni, amely ösztönös törekvéseiben s a civilizáció feladatainak tekintetében univerzalista volt.

Lényegében ilyen volt a Moszkvai birodalom izolacionizmusa is, melyet a Konstantinápolyról Moszkvára szálló vallási-messianisztikus elsőség elmélete is támogatott. S a logika is ugyanaz volt: ahhoz, hogy terjeszkedjünk, területeket szerezzünk s kiterjesszük rájuk hatalmunkat, először befelé kell fordulni, bezárkózni, kidolgozni a bekebelezés ideológiáját, az új világ „eszme-üzenetét”. Ám még a „Moszkva – a harmadik Róma” elmélet csak potenciálisan volt univerzalisztikus, a kommunizmus nyíltan és tudatosan felvállalta univerzalisztikus célkitűzéseit.” (J. Pivovarov) S részben meg is valósította őket. Ezért a „kommunista kozmosz” megsemmisülése a nyugati hatás „újabb hullámának” hatására a bezárkózással, a befelé meneküléssel, a megmaradt terület és a társadalom lokalizációjával függött össze. Ez pedig rendre felerősítette a „befőttkulturát” átfogó, „védelmező” belső izolációs folyamatokat. S mindez erőteljes lökést adott a „nacionalizációnak”, vagyis a társadalmi gyakorlat „talajosításának”.

A XX. század végének szociokulturális szakadása a rendszer soron következő, a Nyugat felé irányuló nyitásának, a világgazdasághoz való csatlakozásnak az eredménye volt. Igen sajátos nyitás, sajátos csatlakozás volt ez. Krausz Tamás magyar kutató így ír erről: „Ma már jobban látható, hogy a világgazdaságba való – nem az izolációra épülő – integráció előfeltétele éppen egy „közös piac” lett volna (lenne), amely kellő erővel rendelkezett volna ahhoz, hogy Oroszország a kapitalista világrendszer hierarchikus épületében a felsőbb emeleteken foglalja el a neki „kijáró” helyet. Dehát erről csak a rendszerváltó hatalmi elitiek vágyálmai szóltak, mely elitiek saját pillanatnyi hatalmi és gazdasági érdekeiket természetesen a lakosság gazdasági és szociális érdekei elé helyezték.”¹² Ezek

¹² Krausz Tamás: A jecinizmus a történelem mérlegén. In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölskei Ferenc köszöntésére, Bp., 2000. 297–298. o.

az érdekek pedig már jócskán a jecini „forradalom”, a gorbacsovi peresztrojka előtt körvonalazódtak. Igazán feltűnővé a késői brezsnyevizmus idején váltak, amikor megjelentek a „széthúzás” jelei, a társadalom szövetének első hasadásai, melyek egy újabb, küszöbön álló szakadást jeleztek előre. A „későkommunista elit” mely láthatóan igyekezett hamarjában átalakulni a kisebbség európaizált szubkultúrájává, eltávolodott a „talajtól” és a Nyugat felé vette az irányt. A némenklatúra tagjainak gyermekei nem véletlenül kezdtek el idegen nyelveket tanulni, a nyelvtagozatos iskolák érthető módon az elithez tartozás zálogai lettek. A későbbi szakadás alapjai már akkor láthatóvá váltak: a fogyasztás mértékében és minőségében. A peresztrojka idejére „Ekkor már a nyugati fogyasztói értékrend a párt- és az államapparátus felső köreiben sem csupán „titokban” követendő „modell” volt, hanem valóságos privilégiumaik realizálásának gyakorlati színtere.”¹³ (Krausz Tamás) Az érvényesítés élharcosai, a szakadás katalizátorai a „fiúk” generációja volt – nem csak a némenklatúra tagjainak fiai, de mindenképpen azokéi, akik átértékelték a „szocializmus építésének” hősi időszakát. „A diplomáciai testület fiatal, ambiciózus szakemberei”, a Nyugaton szocializálódott „harcos-sportos típus”, a Komszomol funkcionáriusai, az ifjú technokraták – ezek voltak azok a személyiség típusok, akik a kilencvenes évek arculatát megrajzolták, s ők a szovjethatalomnak és a fogyasztói álomnak köszönhették létüket.

Az álom valóra váltásával függött össze az, hogy az elit nyitott a Nyugat felé. A nyitás két jelszava: „Gazdagodjatok!” és „Árusítsatok ki mindent!”. Minden, ami felhasználható és kizsákmányolható, oda áramlott, ahol a gazdagság biztosítani tudta a törvény által védett kényelmet. Az anyagot anyagra, a nyersanyagokat pénzre, a pénzt vagyontárgyakra konvertálták (Sz. Kordonszkij sémája alapján). Az „új orosz elit” tőkéje, vagyona és gyermekei Nyugaton találhatóak, kellő távolságban az orosz „talajtól”. A legfelső réteg a maga „újorosz” módján

¹³ Uo. 295. o.

oldotta meg a sztálini, hrucsovi időkből örökölt feladatot: „utolérni és megelőzni” Amerikát és Európát.

Egy ilyen elitnek, s az ezt képviselő hatalomnak – egy ilyen szakadás teremtette körülmények között – lényegében nincs szüksége a népre. Hiszen nyugodtan megteheti, hogy elhagyja az országot – akár fizikai értelemben, Nyugatra költözhet, s onnan „távirányítással” kormányozhat (a nyersanyagok kitermelésének mintájára). Ennek az elitnek olyan helyzetet köszönhetünk, amely még az e tekintetben tapasztalatokban gazdag Oroszországban sem számít megszokottnak (ahol általában a legpesszimistább forgatókönyvek tűnnek a legrealisztikusabbnak). Teljesen elképzelhető, hogy a hatalmat és az uralkodó csoportokat a továbbiakban is az újraelosztási folyamatok energiája fogja fenntartani. A hatalmon lévő csoportok, kihasználva a demokratikus választás adta lehetőségeket, úgy tekintenek majd a megszerzendő hatalomra, mint az osztokodás irányításához szükséges, és az ellátást biztosító tényezőre. A kizárólag saját gyarapodásával foglalkozó, a hatalomban egymást váltó klánokra osztott elit nem válik érdekeltté, s ezért képessé sem arra, hogy kielégítse a társadalom alapvető igényeit a fejlődés és növekedés biztosítására. S akkor, miközben a normák, az eljárások, az intézményrendszer látszólag összetettebbé válnak, a társadalmi élet alapjai éppen hogy leegyszerűsödnek, és leválnak a világban párhuzamosan zajló modernizációs, integrációs folyamatokról. A nyilvános politika, melynek keretében nem születnek meg a társadalmi szerveződés olyan elvi alapjai, mechanizmusai és formái, melyek megfelelnek a mai ember igényeinek, csak az élet elementarizálásának leplezésére szolgál majd.

Természetesen e forgatókönyv megvalósulása még nem eldöntött tény. Elsősorban azért, mert a posztszovjet hatalom még nem szilárdult meg eléggé. Lehet, hogy evolúciója során felmerül majd egy ettől eltérő, a mai Oroszországhoz organikus illő modell. Ám, ha a feltételezéseket elhagyjuk, és visszatérünk a tények világába, meg kell jegyeznünk, hogy az ország a jelenlegi hatalmat is elfogadja. Mégpedig korántsem

kényszerből, erőszak hatására. A főhatalom önkényuralmi változata minden bizonnyal ma is egy a hagyományos összetartó kapcsolatok közül, mint a hagyomány és az egység, a gyökereihez szorosan kötődő társadalom szimbóluma. A „túlélés kompenzációs mechanizmusaihoz tartozik” (L. V. Milov megfogalmazása szerint), melyek a társadalmi evolúció évszázadai során alakultak ki. A különösen nehéz helyzetekben, amikor a társadalom vészprogramja lép működésbe, a fenti értékek iránt megnövekedett igény mutatkozik.

A jelenlegi kettészakadtság állapotában, az alapvető szubkultúrák kibékíthetetlen, antagonisztikus jellege mellett éppen a főhatalom az, amely összetartja a társadalmat, összeköti két alkotóelemét. Nem kétséges, hogy a szakadás az orosz hatalmat – mint valóságos, és mint fiktív jelenséget – feltétlenül szükségessé teszi a társadalom számára, s eképpen újra érvényre juttatja a társadalmi integráció hagyományos, „felülről jövő” elvét. A hatalom számára pedig saját belső problémái válnak létkérdéssé – a legitimizáció és a hatalom átmentése. A szubkultúrák szembenállása más „kompenzációs mechanizmusokat” is aktuálissá tesz, amelyek lehetővé teszik a helyi összetartást (a talaj szintjén), a társadalomszervezet szimbolikus egységét. Azokra a tényezőkre gondolok, amelyek a „sajátos orosz út” eszméjében manifesztálódnak.

Ennek a gondolatrendszernek a „restaurációja” az 1990-es évek közepére tehető, amikor az „újorosz” társadalmi réteg sajátos jegyei is kialakultak. Egyes kutatók e jelenség több okára is rámutatnak. Ezekhez hozzá kell tennünk még egyet – a „sajátos orosz út” gondolata a szakadás szimbolikus áthidalását szolgálja. Ez a gondolat nem pusztán felülről „ereszkedik alá”, hogy felgyorsítsa a „talajban” már meglévő elszigetelődési tendenciákat, és hermetikusan elzárja a külvilágtól a „befőttkultúrát”. Ez a gondolat magában a „talajban” fogant meg. A hatalom ennek segítségével legitimálja önmagát: azáltal, hogy biztosítja Oroszország számára a „sajátos orosz utat”, olybá tűnik, hogy az orosz élet kétféle „szklad”-ja fölé emelkedik, míg ő maga egyikkel sem azonosul, hanem a közvetítő,

a moderátor szerepét játssza köztük. Másképpen fogalmazva, (szimbolikus értelemben) éppen azt a helyet foglalja el, amely az orosz hatalom számára kijelöltetett. A „sajátos orosz út” gondolatának előtérbe helyezése, az, hogy általános értéket tulajdonítunk neki – hasonlóképpen szimbolikusan – „gyökerekkel” látja el a hatalmon lévő csoportokat, megerősíti és nemzeti vonásokkal látja el őket. Ennek eredményeképpen létrejön egy különös, a nemzeti egységre emlékeztető képződmény (az egység image-e), amely garantálja a jólét és a haladás látszatát (azaz image-ét).

Az a tény, hogy a politikai konszenzus, melyet az elitek megvalósítottak, az orosz „sajátosságokra” épül, ismételten rávilágít arra, hogy származásunkat és nézeteinket tekintve mi nem a nyugat-európai világhoz tartozunk. A legújabb a Nyugat felé tett kitérő nem hozta létre az orosz talajon a liberális államformára és gazdasági rendszerre alapuló polgári életformát. S az, hogy az 1990-es években nem zajlott le alapvető társadalmi és szellemi megújulás Oroszországban, elsősorban a hatalmon lévő csoportoknak köszönhető, amelyek továbbra is úgyszólván a társadalom épületének alappilléreinek tekinthetők. Az orosz élet egyik, Nyugat-orientált „szklad”-ja, az „olaj-földgáz kultúra” képviselői, bár tőkésüket Nyugaton fektették be, s ők maguk a nyugati elitfogyasztók igényeivel azonosultak, mindeközben nem váltak az európai civilizáció képviselőivé. Kilökik saját köreikből, kiközösítik azokat, akik valóban megpróbálnak nyugati értékeket, normákat és modelleket életbe léptetni az orosz valóságon belül. Érdekeik úgy kívánták, hogy elvessek a kormányzás demokratikus formáit, fékezze a modernizációt, a tényleges gazdasági fejlődést. Bátran mondhatjuk, hogy a két kultúrát, a két orosz világot egyetlen dolog köti össze: mindkettő képtelen arra, hogy olyan szellemiséget hozzon létre, amelyben a demokrácia, a humanizmus lényege érvényre jut, s egy szebb jövő nevében meghaladja önnön érdekeit.

Az orosz hatalom a tömeges fogyasztás társadalmában

1. A posztszovjet társadalom átalakulásai

A 20. század végén Oroszország ismét társadalmi fordulatot élt át. Ha úgy vesszük, e fordulat legfőbb vívmánya a társadalom „szabadlábra helyezése”, az élet individualizálódása lett, a magánember kialakulási folyamatának betetőzése. Az ár, amit mindezért fizetni kellett – a társadalmi tabuk felszámolása, a korábban aszociálisnak tekintett jelenségek és erők felszínre kerülése, kilépése a társadalom árnyékos oldaláról, a múlt hőseinek és tekintélyeinek hanyatlása, egy egész életforma elértéktelenedése, a fenntartására irányuló módszerekkel együtt. A gorbacsovi-jelcini felszabadulása az ország széthullásához vezetett – s itt nem csupán egy állam területi egységéről van szó, hanem a társadalmi egységről, a közösség érzetének elvesztéséről. A szociális viselkedésnek jóformán nem maradtak általánosan elfogadott és mindenki által betartott normái, értékrendje, s megszűnt az ezek fenntartását szolgáló mechanizmus. Az 1990-es évek „forradalma” által létrehívott posztszovjet társadalmat egy olyan dzsinnhez hasonlíthatnánk, akit, miután kiengedtek a palackból, megfosztottak mágikus képességeitől, s arra kényszerítettek, hogy próbáljon meg egy vado-natúj, ismeretlen világban csak magára utalva létezni.

A homo post-sovieticus életében talán a legjelentősebb esemény lett a tömegfogyasztói kultúrába való bekapcsolódás. Kényszerű bekapcsolódás volt ez (emberünk ugyanolyan váratlanul találta magát „a piacon”, mint annak idején „a szocializmusban”), túlságosan gyors (az új élet, ahogyan mindig is

errefelé, villámcsapásszerűen köszöntött be), lavinaszerű (a piac – és a zsbivásár – világa mindent és mindenkit beszippantott), s ami a legfontosabb, számunkra erőn felüli. Részvételünk a piacon, akárcsak a tömegkultúrában, magasabb arányú, mint azt a mai orosz társadalom tényleges szükségletei és lehetőségei indokolnák. Igaz, az orosz ember számára ez nem újdonság: itt a világnézeti és életmódbeli fordulatok, a korábbi világkép összeomlása mindig némileg hisztérikus módon megy végbe.

A posztszovjet ember, miután kiábrándult a politikából és a társadalmi eszményekből, belevetette magát a fogyasztás világába, s engedett annak az illúzióknak, hogy az anyagi javak halmozása révén kiteljesedett életet élhessen. Köddé foszlott a mítosz az orosz-szovjet ember „veleszületett burzsoáellenes” attitűdjéről, s teljes kudarcot vallott a hatalomnak (nem csak a szovjethatalomnak) az élőködés, a kispolgáriság, a „kispolgári lélektan” leküzdésére irányuló törekvése (a városban és falun egyaránt). A kilencvenes évek elhozták azt, amit a húszas évek nem tudtak, mert megakadályozta a szovjethatalom – az orosz kispolgár lázadását (amely inkább csak zendülés volt). Ami ellen lázadt – a hatalom diktátuma, a kényszerítő erejű minták és tabuk, a felülről meghatározott érdekek, vélekedések és ítéletek, a moralizáló kioktatás, a társadalmi eszmények, életelvek és magánéleti normák „diktatúrája”. „A felszabadulás a ráerőltetett normák alól – írja Jurij Levada – a győzelem hangulatát sugározza ezekre az emberekre, akik így, először a történelem folyamán, törvényes jogot szereznek arra, hogy saját ízlésüket elégítsék ki, s élvezhessék az olyan, korábban tiltott gyümölcsöket, mint például a primitív horrorfilmek vagy a szexuális ajzószeret.” A homo post-sovieticus lehetőséget kapott arra, hogy kibontakoztassa azt a kultúrát, amelyet a szovjet társadalomban elnyomás sújtott – „a jólét és a kényelem kultúráját, a magánélet individualisztikus kultúráját”.

Így aztán, bár a szovjet állam- és értékrendszer összeomlását (akárcsak egykor a forradalom előttiét) kezdetben csaknem apokaliptikus eseménynek tekintették, a kisember mégis diadalmasan élte át a kilencvenes éveket. Országos „diadalme-

nete”, a társadalmi tér kisajátítása ezekben az években végig folytatódott. Neki köszönhetően támadt igény az anyagias szemléletre, a kultúra leegyszerűsítésére (csaknem primitívizálására), a moralitás elvetésére, a fogyasztói – és nem szociális – utópiákra, s e kereslet csakhamar az élet minden területén megszülette a neki megfelelő kínálatot. A kisember az élet minden területére delegálta képviselőit, akik aztán a társadalmi játékszabályokat diktálták.

A mi viszonyaink között az, hogy a fogyasztói tömegek hozzájutottak a szociokulturális normák alakításának lehetőségéhez (s bekapcsolódtak az ezekhez kötődő termelésbe), az ízlés alig kontrollálható, gyakorlatilag parttalan primitívizálódását eredményezte (melyben a magaskultúra tartós értékmentái már nem érvényesülhetnek). Mindenekelőtt azért, mert a magaskultúra normáit ma a „tömegek” képviselői szabják meg. Ez az elit kilencvenes évekbeli megújulásával függ össze, az elithez tartozás követelményeinek egyszerűsödésével (a posztszovjet elit számára a nyugati és a hazai tömegfogyasztói igény az irányadó), azzal, hogy a „rég (kulturális és politikai) elit” elveszítette a társadalmi cenzúra gyakorlásának lehetőségét. Ezt a jelenséget, amikor a hagyományos műveltség követelményei („a társadalom szociokulturális struktúrájának elmosódása, felbomlása, deformálódása közepette”) nem korlátozzák a tömeg irányából érkező hatásokat, a „középszerű ízlés dominanciájának” nevezik. A szociológiai felmérések azt mutatják, hogy „a felmérés által elért viszonylag népes „társadalmi elit” kulturális ízlése és igényei gyakorlatilag... nem térnek el az átlagostól. A magasabb színvonal képviselői nincsenek feltűnő helyzetben. Sokatmondó tény, hogy a zenei ízlés terén a tömegkulturális trendek (esztrád, rock) legfőbb megtestesítői a legmagasabb társadalmi státusszal rendelkezők.”

A politika színterén is hasonló helyzet állt elő. Itt is azok a „fentiek” határozzák meg a politikai divatot, akik a „lentiek” soraiból kerültek ki, s az általuk gyakorolt politika a tömegízlés, tömegigények, tömegvélekedések egyfajta folyamánya (az ezekre adott válasz, ezek interpretációja, amely igyekszik

mindezeket az átlaghoz közelíteni, vagy még lejjebb szállítani). Oroszországban mindig valami hasonló történik, amikor valamilyen kényszer hatására (a hatalom szándékainak megfelelően, vagy a társadalmi helyzet által kikényszerítve) megnyílnak az elit határai. A „hozzáféréskorlát” eltörlése nem csupán a felső társadalmi réteg megújulásával (vérfrissítésével) függ össze, hanem annak primitivizálódásával is, amely a „talajhoz” való közeledés eredménye. E tekintetben a legjellemzőbb a Nagy Péter-i és a sztálini elit példája. Most már a posztszovjet elit is ide sorolható. Nem véletlen, hogy utóbbi domináns képviselője az „ügyes ember”, akit a közvetlen siker motivál, és sem az értékek, sem a társadalmi hovatartozás tekintetében nem köti meg a kezét a felelősség (Jurij Levada). Idővel társadalmi kapcsolatokat épít ki, és belebocsátkozik a karrierépítés procedúrájába, de ettől még megőrzi eredeti tulajdonságait, amelyek segítségével felemelkedett.

Az „ügyes ember” a múlthoz sem kötődik – vagy legalábbis hajlandó azt bármely percben megtagadni a jelen nevében. Képes arra, hogy „a változékony helyzetet saját hasznára fordítsa, s a konjunktúra aktuális állása szerint változtassa nézeteit”. Ő a mi korunk főszereplője, aki meghatározza e sajátos korstílus jegyeit: célratörés, cinizmus, anyagiasság, szélsőséges egoizmus és aszociális viselkedés, lényegében antidemokratikus életfelfogás, az ideálok hiánya. A kilencvenes évek „újorosz” realitáit az egyéni haszonszerzés és az egyéni érdek, az anyagi javak gyarapítása mozgatja. Ők jelenítik meg a társadalom felé az anyagiak vonzerejét, az elvek feleslegességét, az antihumanizmust és a pragmatizmust. Ugyanakkor – a Nyugathoz való külsődleges vonzódás ellenére – a nyugatelenségét is (kulturális és mentális értelemben).

A kor legfontosabb szereplőjének alakjában a tömeg érdekei, hangulata és értékrendje fejeződik ki sűrített formában. Ezek az emberek abszolút távol állnak a közéleti-politikai szférától. A szovjet kultúrát, amely egy sajátos értelemben volt totálisan átpolitizált, kiszorította és felváltotta a mindennapi élet westernizálódott kultúrája, „egy mélyen individualista

kultúra, amely a politikai élet szintje alatt éli életét”. Mindaz, ami a politikával kapcsolatos, lényegében idegen az átlagos posztszovjet embertől. Jellemző, hogy az új Oroszország polgárainak többsége nem a kommunista hatalom alóli felszabadulást tekinti a legfontosabb eseménynek, mely a 20. század végén bekövetkezett. Ez kifejezi az állampolgárok politikai preferenciáit. A kilencvenes évek közepétől kezdve a „többség” egyre negatívabban értékeli a szólásszabadságot, a többpárti választásokat, a demokratikus intézményeket, Oroszország közeledését a Nyugathoz, s a közvélekedésben megfogalmazódik a rend, a nyugalom, az „erős kéz” igénye.¹⁴

¹⁴ Lásd: Jurij Levada: A véleményektől a megértésig (*Ot mnyenij k ponyimajiju*). Moszkva, 2000. 242, 440, 547. old., A változó Oroszország a szociológia tükrében (*Izmenyajuscsajaszja Rosszija v zerkale szociologii*, Moszkva, 2004. 164. old. A nyugati ember felfogásában, aki a saját társadalmát „szabadnak és demokratikusnak” találja, e meghatározás két eleme elválaszthatatlannak, már-már tautológiának tűnik. A mai orosz társadalomban e két fogalom másképp viszonyul egymáshoz: a szabadság nem azonos a demokráciával, és sokkal magasabb értékkel bír. Lapkin és Pantyin felmérése szerint a szabadság az orosz állampolgárok csaknem fele (47%) számára jelent értéket, a demokrácia pedig csak a lakosok egyötöde (21%) számára. A szabadság alatt hagyományosan a szabad akaratot (volja) értik, amely individuális, nem egyik vagy másik társadalmi berendezkedés sajátja, nem szabályozhatja törvény, és nem korlátozhatják a társadalmi normák. A szabad akarat gyakorlása a társadalomból való kilépést feltételezi, nem pedig azt, hogy létrehozunk egy, a jelenlegihez képest alternatív társadalmi berendezkedést. (Lásd: Oroszország az átalakulás állapotában (Rosszija v uszlovijah tranzformacij). Történelmi-politológiai szeminárium. Anyagok. Moszkva, 2004, 4. szám, 56–57. o.) Ezenkívül, az orosz gondolkodásban a „szabadság” elválaszthatatlan a „szociális igazságosságtól”. Az orosz forradalmat és a forradalom utáni időszakot kutatók megállapítása szerint „1917-ben a tömegek tudatában gyakorlatilag nincs jelen a szociális komponenstől független szabadság mint önérték, s az igazságosság ez esetben hangsúlyozottan egalitárius értelmezést kap. Ebből ered az, a forradalmi korszakra jellemző elképzelés, hogy a szabadság nem az egyéniség teljes kibontakoztatásának lehetősége, hanem inkább az, hogy társadalmi státuszában és anyagi helyzetében mindenki egyenlővé válik.” (Kvakoskin A. V., Livsin A. J. : Oroszország a forradalom után (A szociálökönómia-történet problémái, 1917–1927 (Posztlerevoljucionnaja Rosszija. (Problémi

A kilencvenes években nagyon gyorsan végbement a demokrácia fogalmainak és gyakorlatának „elhasználódása” – mint amolyan felszabadulás a szabadság „tolakodó” nyomása alól, mivel a szabadság olyan érték, amelynek birtoklása bizonyos kötelezettségeket von maga után. Az olyan eszmék, mint a személyes szabadság ösztönzése és az állampolgári jogok megszilárdítása, nem élveznek széleskörű támogatást a társadalom részéről. Az elemzők úgy vélik, hogy a szabadság eszménye alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a nemzeti egység kizárólagos forrásává, egy új nemzeti identitás alapjává váljék. Ugyanakkor a társadalmi felszabadulás pusztá ténye, az elnyomás és kemény kényszer gyakorlásának objektív szükségtelensége a hatalom részéről arról árulkodnak, hogy a társadalom e típusa megújult, a hatalom fejlődésen ment át. Az állami „jobbágyrendszer” többé már nem képezte társadalmi berendezkedésünk szerves részét, ma már a fejlődés és az irányítás ennél jóval bonyolultabb eszközkészletet igényel.

Mindezek a változások az irányítók és az irányítottak számára egyaránt alapvetően új társadalmi helyzetet teremtenek. A hatalomnak az a feladata, hogy kidolgozzon valamiféle

szocialno-ekonomiczeszkoi isztorii 1917-1927)) Moszkva, 2000. 195. o.) A szabadságról, mint igazságos egyenlősítést feltételező „szociális projekt-ről” alkotott elképzelés ma is elterjedt.

Említést kell tennünk néhány más fontos körülményről is. Ahogy az 1920-as években a „hatalomnak küldött levelekből” kiviláglik, „úgy gondolták, hogy a szabadság elérhetetlen bizonyos fokú, a vagyonos rétegekkel és az ő védelmükben fellépőkkel szemben gyakorolt erőszak nélkül. (Uo. 198. o.) A be nem váltott remények okozta lélektani sokk gyakran eredményezte, hogy a szabadság megléte vagy hiánya függvényében már fordított módon tekintettek a forradalom előtti és a szovjet társadalomra. A korábban átkosnak tartott régi Oroszország az új kommunista rendelkezések fényében ekkor már szabadabbnak tűnt.” (Uo. 200-203. o.). Végül pedig, maga a „szabadság” fogalma (pontosabban, ennek a demokráciára utaló eleme) értéktelenedett el. A „szabadság” a társadalmi tudatban teljesen konkrét jelentést vett fel – rend, szociális igazságosság, melyeket csak a hatalom biztosíthat és garantálhat. A szabadság ilyen értelmezése a mai orosz társadalomra is jellemző.

világnézetet, s azután ezt rákényszerítse a társadalomra, vagy létrehozza az „új embert”, elvesztette aktualitását. A kommunikációs befolyásolás és a társadalmi irányítás mai stratégiái nem tesznek erőszakot ez emberi természetén, hanem éppen belőle indulnak ki, ez az, amit felhasználnak saját céljaikra. A fogyasztói kultúra a társadalom kíméletes, erőszakmentes uralom alá hajtását feltételezi, mely során a társadalmi kapcsolatok rendszere vízszintes, nem pedig függőleges irányban (a hatalom mintájára) alakul ki. Ezért a mai orosz tömegtársadalom egészen más jellegű, mint a szovjet volt. Jellegzetes ahogyan a hazaszeretet érzése változott. Ezt két mottóval lehetne kifejezni: egy fordított jelentéssel felidézett sorral az ismert orosz dalból: „először a hazára gondolj, s csak utána magadra”, és Verescsagin vámos szavaival az „A sivatag fehér napja” című filmből: „fáj a szívem a birodalomért”, amely kijelentésként és deklarációként értelmezendő, de semmilyen cselekvésbeli folyománya nincs¹⁵. A hatalom támogatását (amennyiben a társadalom többségét érinti) már nem értékelhetjük „a szervezett erőszak és az összetett despotizmus” által kikényszerített en-

¹⁵ Ezzel magyarázható a patriotizmus szélsőségesen alacsony társadalmi presztízse az orosz társadalomban: 1998-ban a megkérdezettek 10,5%-a nevezte meg, mint számára legfontosabb értéket, s 1999-ben csak a szavazók 16%-a vette volna fel annak a pártnak vagy politikának a jelszavai közé, amelyekre szívesen adná szavazatát.” (Oroszország az átalakulás állapotában... 53. o.) Szociológiai felmérések adatai szerint, „ma a legtöbbször tartott emberi tulajdonságok hierarchiájában az aktivitás és a kezdeményező-készség nem kapcsolódik össze a közös ügyek megoldásában való részvétellel, a kötelességtudat pedig nem kötődik az ország sorsáért érzett felelősséghez. (A változó Oroszország... 90-91. o.) Oroszországi kutatók a patriotizmus ilyen transzformációját, a politikai aktivitás és a közéleti részvétel csökkenését annak jeleként értékelik, hogy Oroszország egyre inkább „modern társadalommá” alakul át. Nekem úgy tűnik, hogy a valódi ok másban keresendő: a társadalmi aktivitás és a közügyekben való részvétel nem kecsget a karrier vagy az anyagi gyarapodás lehetőségével. Amint ez megváltozik, a közélet energiája is visszatér a megszokott mederbe, amit az állam tetszése szerint alakít. Ezt erősíti meg a hatalmon lévő párt és a holdudvarában működő ifjúsági mozgalmak tapasztalata is.

gedelmességnek, vagy a „lelki rabság” kifejeződésének”. Úgy tűnik, a hatalmat – racionális és irracionális értelemben – egyre inkább a társadalom egyik legfőbb támaszának tekintik, s ez a társadalmi fordulatokkal terhes szituációnak köszönhető.

A kisember az egész orosz történelem folyamán kénytelen volt elviselni a nélkülözést, a szegényes anyagi feltételeket. Most megkapta a jólétnek legalább az illúzióját, úgy érezhette, lehetősége van fogyasztói igényeinek kielégítésére. Így érvényesül az anyagi javak uralma egy olyan társadalomban, amely híján van a jólétnek. A posztszovjet ember képzete a stabilitásról, a nyugodt társadalmi helyzetről – a nélkülözés hiánya. Szemlélete teljességgel anyagi, leginkább a személyes anyagi érdek motiválja. Az anyagi boldogulás kérdése központi szerepet tölt be életében, egyre jobban nyugtalanítja¹⁶. Ezek ismeretében

¹⁶ Lásd: Levada J.: A véleményektől... 394, 404, 413, 454. o. A szociológiai felmérések tanúsága szerint az orosz lakosok többsége az emberi jogok védelmét tartja a demokrácia ismérvének. Ám ezen ők mást értenek, mint Nyugaton: első helyen az anyagi helyzetre vonatkozó, szociálökonomiai jogok állnak, s nem a demokratikus szabadságjogok. 1994-ben a megkérdezettek 64%-a az oktatásra és a szociális ellátásra való jogot tartotta a legfontosabbnak, 49% a jól fizetett munkát, 33% a garantált létminimumot. (Oroszország a transzformáció... 58.o.) J. Levada szerint a demokrácia ismérveinek „a rend fenntartása és a gyarapodás támogatása” számítanak. Ily módon, az oroszországi lakosok többségének elképzelésében a demokrácia a gazdasági élet jelenségének számít. Ennek megfelelően a hatalomhoz való viszonyulásuk is kizárólag gazdasági alapokon áll, mivel – felfogásuk szerint – a hatalom e jogok forrása és biztosítója. Tehát a polgárok támogatást biztosítanak a hatalomnak, az pedig biztosítja számukra a jólét egy bizonyos minimumát. Ez a hatalom és a nép kommunikációjának igénytelen orosz ideálja, amely a kilencvenes években kétszer is világosan megnyilvánult. V. Buldakov nagyon pontosan ír erről: a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a „szovjet paternalizmus által megrontott emberek többsége nem demokráciára vágyott, hanem a kényelmes felelőtlenség állapotára”. Ma „az orosz átlagember ahhoz a vezetőhöz vonzódik, aki hajlandó biztosítani az erőfeszítésmentes gyarapodást, miközben személyes védelmét is maximálisan garantálja”. (Buldakov V.: A rendszer válságai Orosz-

érthető az orosz kisember anyagi, „szociális helyzetre irányuló” és stabilitási igénye a hatalom felé¹⁷, amelyet az a maga módján értelmez és használ fel. S a mai hatalom számára ebben rejlik a legfőbb veszély. A tudósok megállapítása szerint a hatalom egyaránt könnyen viszonyul a szociális kérdésekhez, az össznemzeti érdekekhez és a társadalom fejlődési stratégiájának kidolgozásához. Az a legrosszabb, hogy ezt maga a társadalom is érzékeli. „Az állampolgárok nem értik, hogy (a hatalom – I. G.) kinek az érdekében tevékenykedik, és hangot adnak gyanakvásuknak, hogy a hatalom nem sokat törődik a nemzeti és állami érdekekkel, s nem számol az állampolgárok érdekeivel sem, csupán saját érdekeivel és jogaival.”¹⁸

A hatalom által teljes önellátásra szoktatott, s túlélésükről önállóan gondoskodó orosz állampolgárok a mai politikára és demokráciára anyagias, fogyasztói szemlélettel tekintenek. Egy 2003 decemberében zajlott közvélemény-kutatás folyamán a válaszadók 78%-a kijelentette: a demokrácia – díszet, amely mögött egy, a gazdag és befolyásos klikkek által ellenőrzött hatalom bújik meg, s e klánok privatizálták a politikai életet. Ezért a demokrácia mellett csak a válaszadók 22%-a állt ki, 53% pedig úgy nyilatkozott, hogy határozott ellenszenvvel viszonyul hozzá. A demokrácia „orosz módja” nem látja el egyetlen, az orosz ember számára átlátható küldetését: nem

országban: összehasonlító tömegpszichológiai elemzések 1904–1921 és 1985–2002 között. (Sizsityemnie kriziszi v Rosszii: szravnyityelnoje isszledovanyije 1904–1921 és 1985–2002) Acta Slavica Japonica. 22. kötet, 2005, 105, 117. o.

¹⁷ A posztszovjet átlagember abban reménykedik, hogy a hatalom garantálni fogja minimális anyagi bevételét, s a legfontosabb emberi jognak tartja „az államilag garantált létminimum és az államilag garantált munkához való jogot”. E szerény garanciákat alacsony bevétel mellett vonzóbbnak találja, mint a jól fizetett, de megerőltető munkát, vagy a saját vállalkozás kockázatát. Ez a „rend” eszménye a homo sovieticus elképzelésében. (Lásd: Levada J.: A véleményektől... 443, 535. o.)

¹⁸ Sesztopal E. B. : A hatalomról alkotott kép Oroszországban: vágyak és realitás. (Politikai pszichológiai elemzés). (Obraz vlasztyi v Rosszii: zselanyija i realnosztyi. Polisz, 1995. 4. szám, 90. o.)

biztosítja a gyarapodást. Nagyon is jellemző, hogy ebben a helyzetben a hatalom, melynek lényege a személyi változásokkal aligha változott, s a jövőben nem is igen fog, meghirdette a „legjobb befektetés az ember – Oroszország jövője” programot (Vlagyimir Putyin szavaival).

A mai hatalom nem pusztán elveszíti arra való képességét, hogy az ország modernizációjának legfőbb eszköze legyen. Azt demonstrálja, hogy képtelen a nép számára jólétet biztosítani, sőt, hogy ő maga a társadalom elszegényedésének egyik legfőbb oka. A szociális jólét hiányának növekedése, az átlagember elkeseredett hangulatának erősödése ha robbanással nem is, de instabilitással mindenképpen fenyeget. A tömeges fogyasztás társadalmában a legnagyobb veszélyt az jelenti, ha a lakosság nagy része, a „talaj” folyamatosan nem fogyaszt eleget, miközben a nyilvánosan hirdetett fogyasztói igényeket szándékosan magasan tartják. A társadalom 70-80 százaléka nem képes kielégíteni fogyasztói éhségét, nem képes megfelelni a fogyasztás új strukturális követelményeinek, a társadalom „csúcsán” és „alján” élők fogyasztási lehetőségei között globális szakadás keletkezik – e körülmények táplálják a társadalomban a pesszimizmust és az elégedetlenséget. Nem véletlen hogy „a kilencvenes évek második felében az ország lakosságát szégyenérzet és megalázottság sújtotta, igazságtalannak érezte mindazt, ami körülötte történik, úgy érezte, nem lehet továbbra is így élni...”¹⁹ Egy felmérés során, melynek eredményeit 2004 januárjában publikálták, a válaszadók 84%-a úgy vélte, „hogy a mai Oroszországban aránytalan és törvénytelen vagyoni különbségek vannak, s a szegénység terjedéséért a többség az igazságtalan gazdasági rendszert tette felelőssé”.

A hatalom, bármily furcsa, saját ideológiájának megteremtésével kompenzálja, írja virtuálisan felül önnön „aszociális” jellegét. A kutatók a mai hatalom ideológiamentességét annak egyik legfőbb ismérveként tartják nyilván. Erősen tartja magát az a vélemény, hogy az eliten belüli szembenállások alapja

¹⁹ A változó Oroszország... 30. o.

„egyre kevésbé az ideológiai véleménykülönbségek – a konfliktusok fő oka a kulcsfontosságú pénzforrásokhoz való hozzáférés.” Természetesen ez így igaz. Ám abban a helyzetben, amikor a hatalom (és az elit) presztízse csökken, az ideológia válik a hatalom „önmegjelenítésének alapjává” a nép előtt. Mára a politikai osztály ideológiai konszolidációja, s nem ideológiai szembenállása vált „napi aktualitássá”. Az uralkodó ideológiai modell a társadalmi tömegigényeknek megfelelően alakul ki: ismeretes, hogy a 2000-ben tartott elnökválasztás alatt a Putyinra szavazók 65, a Javlinszkijre szavazók 62 és a Zjuganovra szavazók 45%-a támogatta Oroszország „sajátos fejlődési útjának” eszméjét. (J. Levada)

Miben rejlik e „sajátszerűség” értelme? A kutatók még 1996-ban, a választási hadjárat idején megállapították: „A birodalmi eszmét és a vallási, pravoszláv gyökereket mindkét oldal intenzíven felhasználja kampányában”, tehát mind a hatalom, mind pedig a „régí hatalom” pártja – a kommunisták – így tettek. 1997-ben a kulturális elitben megfigyelhető volt a nemzeti-hazafias és nemzeti-vallási identitás demonstratív keresése”. G. G. Diligenszkij úgy véli, a „nemzeti” értékek presztízisének emelkedése összefüggésben áll az oroszországi politikai osztály evolúciójával. „A hatalmon lévő üzletember-bürokrata réteg elsősorban saját hatalmának megerősítésében érdekelt – írta Diligenszkij –, a politikai, társadalmi, gazdasági status quo fenntartásában. A bürokráciának nincs szüksége sem a régi rend restaurációjára, sem pedig a modernizáció folytatására: az egyetlen ideológiai jelkép, amely megfelel az érdekeinek, az általa irányított Állam. Az elsősorban önmaga fenntartására hivatott, a hivatalnokok érdekeit szolgáló, tőlük függő és az ő üzleti érdekeltségeiket gazdagító állam létét a „nemzeti érdekekkel” és a „nemzeti eszmével” lehet a legkényelmesebben legitimálni. Innen erednek az elitek etatista-nacionalista kilengései, s az ennek megfelelő ideológiai jelképek sűrű használata.

Ezek a jelenségek ma már különösen szembeűnőek. Az értelmiségi közegben, melyet mindennél jobban átítat az ideo-

lógia, megfigyelhető a „nyugatosok” és a „talajhoz ragaszkodók” hagyományos szembenállása. Ebben a helyzetben a hatalom pozíciója a legelőnyösebb, mivel a legkülönbözőbb eszméket szintetizálja, a „demokratikus (megújuló) Szent Oroszország” nevében lép fel. Ily módon (leginkább virtuálisan, de valamelyest a valóságban is) létrehoz egy „kommunikációs zónát” a társadalommal – azzal a társadalommal, amelyben továbbra sincs alapja a tolerancia és a társadalmi kompromisszum gyakorlatának. Ugyanakkor – a nyolcvanas-kilencvenes évek társadalmi robbanása után – igény van az össztársadalmi konzolidációra (a birodalmi eszme és a „talaj” jegyében), az önmegvalósítás – oroszok számára oly fontos – illúziójának fenntartására.

A „nemzeti büszkeség” ideológiája lehetőséget ad a hatalomnak arra, hogy a szociális problematikát a kommunikációs tér (és a társadalmi tudat) perifériájára szorítsa. A mai „irányítói réteg” nem terheli magát a szegénység elleni harccal (bár 2004-ben ez volt az „egységes Oroszország” választásai kampányának egyik legfontosabb szlogenje), nem igyekszik intézkedéseket hozni a „túlélésért” és az „elszegényedés megelőzésére”. Ebben a szovjethatalom ifjúkorára emlékeztet (bár az szorongatta a „burzsujokat”, küzdött a bűnözés ellen s a „Rabbold a rablott vagyont!” jelmondat a nép számára is világossá tette szociális érzékenységét). A mai társadalomból hiányoznak a túlélés kollektív mechanizmusai (a nyomorgók, a súlyosan nélkülözők segítése), s ezért a szegénység problémájának megoldási lehetőségei is. Emellett a posztsovjet hatalom nyilvánvalóan ellenzi, hogy a szociális érzékenység „divatba jöjjön”, rosszalja a szociális problémák demonstrálását.

A mi helyzetünk sajátossága abban rejlik, hogy a jelenlegi orosz valóság, a tömegkultúra és a fogyasztás mágiája, amely a társadalomban eluralkodott, elterelik az emberek figyelmét a politikai, „világnézeti”, nem anyagi jellegű problémákról. Ezért az élet totális anyagi alapokra helyezése, a privatizáció elvi győzelme, a társadalomnak a „mindennapi élet” szükségletei felé fordulása, az élet minden jelenségeinek fogyasztói

jelleget virtualizálása (az intim viszonyoktól és személyes kapcsolatoktól kezdve a vallásig, a hitig, a lét értelmére adott válaszig) – mind a hatalom kezébe adnak újabb és újabb eszközöket. Mindez egyetlen nagy társadalmi szelepnak tekinthető – kiszippantja a szociális energiát, s a fogyasztói verseny hevében transzformálja a szociális elégedetlenséget. Ebben a helyzetben a hatalomnak (felhasználva a médiát, az információs technológiákat és a jelképeket) csupán meggyőzően kell fellépnie a társadalom összefogójának és megszervezőjének hagyományos szerepében, időről időre olyan akciókat kell végrehajtania, amellyel eleget tesz a „népharagnak” (ilyen a JUKOSZ-ügyben történt példastatuálás, vagy a „farkasemberek ügye”), s meg kell szerveznie az össznépi mobilizációt (vagyis a választásokat) saját támogatására.

A tömegkultúra oroszországi uralmának következményei messzire vezetnek. Létrejön egy teljesen új közeg, de egyúttal felerősödnek a korábbi tendenciák, ellentmondások, szakadások. A tömegkultúra motiválja a privátszférába való visszavonulást, amelyre az emberek egyébként is hajlamosak, tartósan kialakítja a posztszovjet „háztartási kultúra” zárt rendszerét.²⁰

²⁰ „Az oroszok sokkal aszociálisabbak és apolitikusabbak, mint a nyugati országok lakosai, mivel szívesebben vonulnak vissza saját belső világukba, ahol biztonságban érezhetik magukat,” – jegyzi meg R. Pipes (<http://www.inosmi.tu/print.210029>). Ebben orosz kutatók is egyetértenek vele: „Tisztán kivehető, hogy az emberek bezárkóznak a hozzájuk közel állók kis köreibé (ilyenek a családtagok, a munkatársak stb.), ezzel szemben csökken az állampolgári és a szakmai szolidaritás jelentősége. Ez az orosz lakosság legaktívabb és tevékenyebb csoportjait érinti leginkább (a fiatalokat, a középréteget stb.)... Ebben rejlik a mai Oroszország egyik kulcsfontosságú ellentmondása. Egyrészt felnőtt egy olyan nemzedék, amely már semmit nem vár a hatalomtól, és kész arra, hogy saját felelősségére cselekedjen. Másrészt, a tömegek felfogásában olyan szintű individualizáció ment végbe, amelynek körülményei között szóba sem kerülhet bármiféle szolidaritási, közös akció, sem a társadalmi csoportérdekek felismerése.” (A változó Oroszország... 93. o.)

Ennek rendeltetése a pihenés, a szabadidő eltöltésének megszervezése (s nem a munka értékének kultusza – a munkát, különösen Oroszországban, a fogyasztás feltételének tekintik, olyan megterhelésnek, amelyet vállalnunk kell a fogyasztás édenébe való bebocsáttatásunk érdekében). A tömegkultúra, miközben látszólag a privátszféra felé fordul, valójában „az ismertség kultúrája”, melynek pusztá létezése is a nyilvánosságnak, a tömegtájékoztató szférájának köszönhető. Ez az élvezet kultúrája, a jólét és a személyes boldogság csillogó, látványos, játékos és szórakoztató fantáziavilága. E kultúrának különös feszültséget kölcsönöz, hogy a hagyományos orosz „szenvédéskultuszra” épült rá. Megdöbbenő, hogy e kultúra mennyire mélyen képes áthatni a hagyományosan szegény orosz mindennapokat.

A tömegkultúra normáinak és mértékeinek – amelyeket az kényszer nélkül ültetett el a tudatban, s követésük és a velük való azonosulás semmiképpen nem tekinthető kötelezőnek – a posztszovjet ember épp olyan gyorsan és engedelmesen alávetette magát, mint ahogyan annak idején a szovjet társadalom normáihoz is alkalmazkodott. Ez a mai orosz tömegkultúra sajátossága: forradalmian átalakította társadalmunkat, megváltoztatta a kultúra paramétereit, átalakította a „rég” kulturális normákat, szokásokat és felfogásokat. A „beléoltott” tömegkultúra láthatóan alapjaiban változtatta meg a társadalmi – így a politikai – kultúrát is, és nem csupán annak formáit alakította át, hanem tartalmában, lényegében is megváltoztatta azt. Ugyanakkor az életminőséget meghatározó tényezőket (mindazt, ami a mindennapi életre jellemző, amit közös „nemzeti sajátosságnak” mondhatunk – viselet, közutak, lakások jellege, a környezethez való hozzáállás, a mindennapi élet megszervezése) a hagyomány alakította olyanra, amilyenek, és rendkívül stabilnak bizonyultak. Ezzel együtt a fogyasztás világához fűződő ambivalens viszony a magas fogyasztói igények és a nagyon is szerény fogyasztási lehetőségek között tátongó hézagnak köszönhető. A „csillogás életelvét” – „fakó dolog ragyogás nélkül élni” – csak kevesen tudják a gyakorlatban meg-

valósítani. A többieknek marad a ruha- és háztartásiáru-piacok és az aluljárókban sorakozó butikok kínálta „csillogás”.

S most érkezünk el korunk egyik legfontosabb kérdéséhez – hogyan is rendezkedik be, milyen egyensúlyi helyzetet dolgoz ki magának a társadalom a nyolcvanas-kilencvenes évek megrázkódtatásai után. Ma annyit állíthatunk: a társadalmi rétegződés és a hierarchia kialakításának, az emberek társadalmi státusz szerinti önidentifikációjának alapvető kritériuma a személyi jövedelem szintje és a személyes fogyasztás jellege (azaz mértéke és minősége). Ez nem jelent újdonságot az oroszországi gyakorlatban. Inkább törvényszerűnek számít: azt, hogy ki melyik társadalmi réteghez tartozott, sok tekintetben (vagy inkább alapjában) az határozta meg, milyen szinten vett részt az illető a fogyasztásban, és mennyire fért hozzá a társadalom anyagi javainak és jövedelmeinek forrásaihoz. Ezt a szovjet társadalom kutatói is kimutatták: „Az 1930-as évek szovjet társadalmában jelen lévő fontosabb hierarchiák nem termelések, hanem a fogyasztáson alapultak” – írja S. Fitzpatrick.

A társadalmi javaknak a szovjet társadalomban kialakult elosztási rendszerének felbomlásával, az állampolgárok önellátásra való berendezkedésével társadalmi törésvonal alakult ki a fogyasztás, az anyagi javak birtoklása mentén. E törés véleményem szerint nem más, mint az új szociokulturális szakadás külső megnyilvánulása, mely a kisebbség szubkultúrájára (melyet feltételesen „olaj-földgáz kultúrának” nevezünk), és a többség, a „talaj” kultúrájára (mely feltételesen a „befőtt-kultúra” nevet kapta) osztja a társadalmat. A szociokulturális szakadás a fogyasztás szférájában különösen szembevetően jelentkezett – s ez nem csak és nem elsősorban a materiális fogyasztásra vonatkozik. Az orosz tömegfogyasztói társadalom kialakulásánál külső, európai hatások érvényesültek a magánélet, a szabadidő, az ünnep kultúrájában. Ezért működésének megértéséhez két tényezőt kell döntő módon tekintetbe vennünk: az egyik a szabadidőhöz való viszony, a másik a külfölddel, főleg a Nyugattal való kulturális és információs kölcsönhatás. A vagyoni-fogyasztói elv szerinti differenciálódás

itt jelenik meg a legvilágosabban. Szociológiai felmérések adatai szerint, „azoknak, akik a társadalmi létra alsóbb fokain helyezkednek el, észrevehetően szűkültek a lehetőségei a szórakoztató, rekreációs és fejlesztő jellegű szolgáltatások igénybevitelére pihenésük, szabadidejük eltöltése során” (a „befőttkultúra” képviselői számára évről évre nehezebben megfizethető a lehetőség a diszkók, kávéházak, éttermek, klubok látogatására, számítógép-használatra, sportolásra – márpedig a posztszovjet szabadidő eltöltésének aktív, háztartáson kívüli módjai éppen ezek).²¹

Ha figyelmünket a számokra fordítjuk, azt látjuk, hogy az oroszországi lakosok kétharmada (65,5%) „a szabadidő eltöltésének otthoni formáival” kénytelen megelégedni (legyen az a mindenki számára elérhető televízió, a semmittevés, háztartási tennivalók, vagy pedig az otthoni kikapcsolódás „színvonalasabb”, „fejlesztő elemet” is tartalmazó módjai – számítógépezés, önképzés, hobbitevékenység vagy társalgás)²². Az „aktív kikapcsolódást” csak a népesség 30%-a engedheti meg magának. És a többség, ahogyan a kutatások mutatják, éppen őket veszi irányadónak. „A lakosság döntő többségének határozott elképzelése van az áhított életstílusról” (ennek csak minden tizedik megkérdezett oroszországi lakos van híján), „mivel szellemi érdeklődésük és preferenciáik szorosan illeszkednek valamilyen meghatározott modell kereteihez, legyen szó akár mindennapi, akár intellektuális szellemi igényekről”. A képzelt szükségletek – melyeket, legfőképpen a fiatalok, annyira szeretnének a való életben kielégíteni – struktúráját a luxus propagandája alakítja.

Ehhez nagyon hasonló helyzet alakult ki a külföldi kap-

²¹ A változó Oroszország... 145, 147–149, 152–159, 208–220.

²² Uo. 147-148. o. A valóságban ez a szám minden bizonnyal magasabb (valószínűleg lényegesen), mivel a szerzők nyilvánvalóan túl alacsony kiinduló értékekkel dolgoznak: 2001-ban az egy családtagra jutó havi 2000, 2003-ban 3000 rubelt tartják annak a lélektani határnak, amelytől felfelé lehetséges a szociális kapcsolatok, a társadalmi életben való részvétel folyamatos kiszélesítése. (Uo., 152. o.)

csolatok terén (ami a „mások” tapasztalatainak, s ezeknek az orosz életre tett hatásának megismerését is jelenti). Az európai életről közvetlen, személyes tapasztalata csak az oroszországi lakosok elenyésző kisebbségének – 10%-ának van – s ezek a számítások már sokkal pontosabban tükrözik a valós helyzetet, a posztszovjet társadalom kettészakadásának struktúráját). A „nyugati” kiállításokat és koncerteket ma például csak a lakosság 6,5%-a látogatja. A „talaj” ismeretei Európáról nem haladják meg a televízióban megjelenő képek mélységét. Öt ember közül egynek vannak közvetett információi – elsősorban a mindennapi életről – ismerőseik utazásai révén. Az oroszországi lakosok egynegyede teljesen kívül esik az európai hatások körén – hozzájuk ezek egyszerűen el sem jutnak.

A mai Oroszországon belül, a „Nyugat-fogyasztás” szintje, az Európával való kulturális-információs kölcsönhatás minősége szerint a kutatók a következő társadalmi típusokat különböztetik meg: a „tájékozottak” – akik közvetlen, személyes kapcsolataik, „szakirányú” olvasmányaik (európai szerzők művei), a kulturális életben való részvétel (kiállítások és koncertek), az internet-használat mértéke alapján első helyen állnak; az „érdeklődők” – 2003-ban csak a válaszadók 3-4%-a utazott európai országokba, 5-9%-a járt kulturális rendezvényeken, 4-6% használt kulturális-ismeretterjesztő anyagokat az internetről (az értelmiségiek csoportjában ez a szám a többszöröse, a kereskedelemben és szolgáltatásban dolgozók esetében pedig a legkisebb, körülbelül annyi, mint a falusiaknál); végül pedig a „kívülállók” – akiknél minden érték az átlag alá esik: ide tartoznak a legnincstelenebb rétegek. Különösen figyelemre méltó a következő arányszám, amely megmutatja, hogyan viszonyulnak egymáshoz – a csoport létszáma szerint – a „Nyugat-használat” alaptípusai: 15:25:60. Ez a rétegződés tulajdonképpen nagyon pontosan visszaadja a mai társadalomban jelen lévő szociokulturális szakadást: a „csúcson lévők” és az őket gyarapító réteg, a „talaj” felső szelete és maga a „talaj”.

A mai szakadás egyik jellemzője a (potenciálisan) leghatékonyabb társadalmi réteg semlegesítése. A szociológiai fel-

mérések adatai szerint „a magas intellektuális és kulturális igényekkel rendelkező embereknek, akik a teljes értékű társadalmi életet tekintenek ideálisnak a maguk számára, a fele nem rendelkezik olyan lehetőségekkel, hogy ilyen irányú törekvéseit realizálja. Éppen ezért a magas intellektuális igényekkel rendelkező emberek körében meglehetősen magas a szabadidejük eltöltésének minőségére vonatkozó elégedetlenség szintje is.” A fogyasztás minőségi különbségei, az eltérő anyagi lehetőségek elválasztják egymástól a szellemileg, intellektuálisan, politikai preferenciáik szerint egymáshoz közel álló embereket is. A már meglévő egyenlőtlenség a társadalmi viselkedés szintjén fixálódik és elmélyül: a magasabb jólét összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségeket teremt a sikeres társadalmi beilleszkedésre, a megfelelő életvitel kialakítására. A perspektíva azt mutatja, hogy a „talajhoz” tartozó emberek lehetőségei a „csúcsra” jutásra tovább szűkülnek majd: az „olaj-földgáz kultúra” egyelőre nem szorul arra, hogy „lomonoszovok” legitimálják. Az, hogy a „talaj” tisztában van a magas fogyasztási normákkal, képviselői számára kétségkívül bosszantó és nyugtalanító. Ugyanakkor bizonyos értelemben mégis békítő hatással bír, a fogyasztás illúzióját nyújtja. Az igények és a fogyasztói magatartás ilyen virtualizációja megteremti a „kívülállás kultúráját”, s egyesíti a „talajt” a „csúcsra” lévők életének, a „Rubljovka civilizációjának” passzív szemléletében.

Mindez így együtt valami különös elegyet képez. J. Levada a kilencvenes évekhez kapcsolja „az áttérést a direktíva-jellegű kultúráról a nyitott tömegkultúrára” (szociokulturális viszonylatban). Ez igaz is, meg nem is. Társadalmunkban a „tiltás szellemét” felváltotta a (nem mindent, de sokat) megengedő hangulat, az ellenőrzés hiánya és a versenyszellem. Ez csakhogy egy szabad és nyitott kulturális tér, amelyben a hozzáférhetőség, a nyilvánosság, a választás, az el nem köteleződés (szemben a szovjet idők elvi merevségével) elvei érvényesül-

nek. Itt nincsenek kötelező normák, melyeket autoriter módon terjesztenek, nincsenek kemény szankciók (amellyel azokat sújtánák, akik eltérnek az „egyedüli érvényes” etikai, esztétikai és kognitív normától, az ideális mintától”).

Ugyanakkor azonban léteznek korlátok – mégpedig üzleti jellegűek. Még az állam számára is: ő is csak egy „játékos” a többi között, akik befolyásolhatják, de nem határozhatják meg monopolhelyzetből a játék szabályait. Az itteni körülmények között a szociokulturális tér szélsőségesen kommercializálttá vált. Így azonban csak politikamentes lehet: „a haszonkeresés”, írja G. P. Fedotov, az apolitikus viselkedés egyik formája. Nem véletlen, hogy az SzKP, története végső szakaszában „az apolitikusság, a magántulajdon csökevényei, és a kispolgári hozzáállás elleni következetes harcot” tűzte ki célul maga elé. Így – ebben a sorrendben, vesszővel elválasztva. A mai hatalom viszont éppen ezekért harcolhatna – lévén az ő érdekeit szolgálják. Hiszen, szintén Fedotov szavaival: „a saját haszon keresése a megbízhatóság védjegye”.

A norma- és értékpluralizmus állapotában, amikor hiányoznak a kötelező tekintélyek és szankciók, az átlagember demonstratív módon felvállalja azokat a preferenciáit, amelyeket korábban eltitkolni kényszerült. Ma csak az érdeklő, ami privátszféráját gazdagítja és támogatja (s a tömegkultúra éppen erre való). Nem a fennkölt, szellemi és elvont, hanem az utilitárius, életszerű értékek felé orientálódik. Ahogyan a „szovjet ember”-program kutatói kimutatták, számára a feszültség forrásai általában szociális jellegű problémák (legjobban a munkanélküliségtől és az elszegényedéstől tart), az öröm és az elégedettség forrásai pedig személyes, családi jellegűek²³. Az örömforrások listája 1989-től 1999 felé haladva mutat némi dinamikát: egyre ritkábban említik a gyerekeket, a könyveket, a családot, a munkát, s egyre gyakrabban a pénzt, a televíziót, a jó ételt, a szexet. Az „újorosz” átlagember megszabadult attól a társadalmi kényszertől, hogy jelentős politikai, etikai vagy

²³ Levada J. 462–463. o.

erkölcsi kérdések viszonylatában határozza meg önmagát. Az önmeghatározás alapja – személyes vágyai, személyes döntései, még az emberi lét alapkérdéseire is egyénileg ad választ. Kevés kérdés van, amely a nyilvánosság elé kerül elbírálására, e kérdések sekélyesek és leginkább szórakoztató-ismeretterjesztő formában tálalják őket. Az aktuálisról a talk-showban, a mindennapiról a reklámokban, a fontosabbokról a sorozatokban és a hírműsorokban folyik az „újorosz” életet alakító diskurzus.

A homo post-sovieticus sok tekintetben a mai tömegmédiaterméke. A média tálalja napról napra azokat az információkat, amelyek életmódját formálják, alakítják, meghatározzák. A kilencvenes években a tömegtájékoztatási eszközök kompenzálták azoknak a társadalmi struktúráknak az összeomlását, amelyek azelőtt az osztálytársadalmi normák megteremtéséről és fenntartásáról gondoskodtak. Épp a média közegében jelenik meg ma az a többségi vélemény, amely a valós életről – beleértve a politikát is – dönthet. Jurij Levada még az 1996-os választások értékelése során fogalmazta meg a következő feltételezést: „A lokális többség véleményéről való feltételezések sokkal enyhébb nyomást gyakorolnak a választók tudatára, mint a hozzávetőleges országos többség véleménye. A választók inkább azonosulnak a képzelt országos többség véleményével, mint a lakóhelyükön élők személyesen megismert véleményével”. Ezt a hipotézist erősíti meg egy későbbi, már 1999-es gondolat is: „Az a forrás, ahonnan az emberek „az ország többségének helyzetéről” értesülnek, úgy tűnik, a tömegmédiát – míg saját helyzetük megítélése tekintetében saját tapasztalataikra támaszkodnak.”

A televíziós tömegkultúra „hiperhatékonyasága” azzal függ össze, hogy ma egyedül a tévé képes az ország egységének érzetét, a közösségi érzést felkelteni. A tömegkommunikációs eszközök nem csak az érintettség, de a részvétel illúzióját is képesek felkelteni. A 20. század a tömegkommunikációs eszközök jelenségével együtt megteremtette a társadalmi aktivitás új típusát – a nézői részvételt. Jelen körülmények között csak

a tévé teremt lehetőséget ennek teljes megvalósulására. A tévé hordozható méretűre zsugorítja a nagyvilág azon jelenségeit, amelyekhez a kisembernek amúgy nem volna hozzáférése. A „néző” (az információhasználó, a fogyasztó) státusza feltételezi a részvétel virtuális módját. Ez kompenzálja a tényleges kívülállást (ami a politikát, a társadalmi kérdések megoldását illeti), s egyáltalán, szükségtelenné teszi a közvetlen részvételt mint olyat. Ez a jelenség különösen fontos a politikai folyamatok szempontjából: felerősödik a politikához és a politikusokhoz való hozzáállás kritikus, negatív jellege, ugyanakkor a nézői átélés megakadályozza, hogy a passzív ellenzés aktív ellenkezéssé váljék, s az emberek polgári önszerveződés formájában álljanak ki közös érdekeikért. Az átlagember politikai élete a televíziós valóságban zajlik, s ez utóbbi határozza meg azokat a cselekvési sémákat, melyeket a valós politikai életben (a választási folyamatok során) követni fog.

A televíziós valóság (úgy, ahogyan az internet vagy a könyvek-újságok világa) egyben modell, a realitás makettje. Mindezek tükrözik a kilencvenes években végbement metamorfózist, amely kitermelte a homo post-sovieticust. A szovjet ember felszabadítása, a „szabad” posztszovjet társadalom bekapcsolódása a tömegkultúrába a „kulturális dekonstrukció” forгатókönyve szerint ment végbe. Abban a pillanatban, amikor a tájékozási pontok hirtelen ködbe vesztek, a valóságról alkotott képzetek szertefoszlottak, az erkölcsi korlátok leomlottak, s megszűnt „az egész Szovjetunió pedagógusának”, a Pártnak a hatalma (ezt a címkét a Központi Bizottság Gorkijnek köszönhette), az átlagemberről nagyon gyorsan lepergett a civilizáció vékony máza. Felszínre kerültek az addig elnyomott ösztönök, a korlátokat nem ismerő elsődleges természet. S ezért a tömeg, amelyet az ilyen „emberlények” képeztek, nem túlzottan hasonlított egy modern, nyitott nyugati társadalomra.

Társadalmunk építményében napvilágra került az „egészséges”, kultúra által nem háborgatott alap, azok a zabolátlan erőik, gondolatok, törekvések, valamint az az etika, amelyet a

„vidám” szláv pogányság egykor felvállalt. Ezeket az évszázadok során átalakították a keresztény erkölcsi ideálok, a tudományos racionalizmus, majd pedig erőszakosan megbéklyőztá a bolsevikok eszméje-hite. Mindezeket azonban túléltek, fennmaradtak, talán azért, mert maga az orosz élet folyamatosan igényelte őket. A kilencvenes években a társadalom hangulatát a fizikai erő és az anyagi hatalom egymást erősítő kultusza hatotta át, s ezek megkövetelték a ravaszságot, az álnokságot, a cinizmust. A társadalmi életben győzedelmeskedett a szélsőséges egoizmus és az aszociális hozzáállás. Úgy tűnik, az olyan fogalmak, mint az „erkölcsi tartás”, teljesen elveszítették jelentésüket (ezzel szemben elfogadottá vált az erkölcstelenség demonstrálása: a nyelvi eszköztárból gyakorlatilag kikoptak a szégyen és a gyarlóság meghatározására szolgáló szavak (hogy a bűnt már ne is említsük), az ember – gazdagságtól és testi erőtlől független – értékének eszméje, a jótekonyság fogalma (a szerencsétlenekhez való hozzáállást a pogány világban a megvetés fémjelezte, a gondoskodás a kereszténység elve).

Korunk egyik emblematikus jelensége a mulatság, a pogány vigalom „játékkal, sípszóval, tánccal” (s hozzá kötődik még a „többnejűség” sajátos formában felújított szokása is) – vagyis a karneváli népünnepély. Ezzel természetes módon összefügg az erő, s az egészséges test kultusza. A szovjet időkől eltérően, ezúttal ez nem a mindenki számára elérhető tömegsportban, hanem az egyéni, elit tevékenységekben testesül meg. Az „erő kultúrája” végletesen kriminalizált (nem véletlen, hogy a televízióműsorok két főhőse – a bűnöző és a „pszicho”, s ez a politikai nyelvezetre is hatással van), durva és kegyetlen. A társadalom pedig megértéssel fogadja ezt. Ismeretes, hogy az emberek felháborodva emlegetik a politika kriminalizációjának, a kormányzati rendszer korrumpálhatóságának tényeit. De lássunk egy tipikus értékelést az egyik politikai szereplő, J. M. Luzskov tevékenységéről: a választókban „rugalmas és ravasz”, „szerző-mozgó” ember benyomását kelti, aki „egyszerű” de ugyanakkor „rámenős”, aki „a városért

is tesz valamit”, de azért „a maga hasznát sem feledi”.²⁴ Ez egy tipikus mai „államférfi”, „jó gazdálkodó politikus” tipikus mai jellemzése. Érződik benne némi idegenkedés, de több a megértés, sőt a helyeslés. Hiszen, ha mások lennének a helyében, bizony ők sem mulasztanák el kihasználni a helyzetet. Jellemző, hogy a kilencvenes évek közepén a válaszadók 44%-a úgy vélte, hogy a „szorgalmas, energikus, tehetséges” emberek lesznek sikeresek, 43% pedig, hogy „a spekulánsok és ügyeskedők”. Valahogy úgy tűnik, az utóbbi két csoport közé Oroszország polgárai egyenlőségjelet tesznek.

S még egy dolog: a mai társadalom (a szó popperi értelmében) sokkal inkább mágikus, mint vallásos vagy világi-rationális. A babonák, a bálványimádás, a (városi civilizációban oly furcsa) természeti világgép, a ráolvasások (melyek hátterében, N. Kosztomarov megfigyelése szerint „a szó rejtélyes hatalmába vetett hit” áll), a rítusok, a varázslás és a mágia olyan mélyen gyökereznek életünkben, hogy jogi eszközökkel kellett szabályozni őket. Különbféle „csodák” képesek itt együtt élni és versengeni: pravoszláv, misztikus és „pop-varázslatok” (az „Álomgyár” „termékei” például csodálatos módon jönnek létre és részesülnek a fogyasztói Édenből). A mai világgépben a dolgok és szereplők az emberhez (a társadalmi rendszer központi eleméhez) való viszonyuk alapján differenciálódnak „jókra” és „gonoszakra”, s természetfeletti jegyekkel vannak felruházva. Ez nyilvánvalóan a pogány „örökség” újjáéledése. A „felsőbb körök” efféle interpretációja különösen nagy jelentőséggel bír a politikában. A „sötét erők” (az „ellenség”, a „hatalom bérencei”, a „családok”, az „Oroszország nemzeti vagyonát elkótyavetyélők”) képzete él a tömegek tudatában, és ezt a politikai osztály aktívan felhasználja.

Míndez cseppet sem áll ellentétben a mai kor követelmé-

²⁴ A hatalomról alkotott képek a posztszovjet Oroszországban – politikai-pszichológiai elemzés. (Obrazi vlasztyi v posztszovjetszkoj Rosszii: Polityiko-pszihologicseszkiy analiz.) Szerk. E. B. Sesztopal. Moszkva, 2004. 197, 356. o.

nyeivel. Ellenkezőleg, ez egy alkalmazkodási reakció, a túlélés módja. Érdekes, hogy az újításokat, a modern technológiákat, amelyek (különösen az átlagos orosz számára) korunkat jelképezik, szintén a „pogány” kategóriák alapján értelmezik. A technológiának – a politikainak is – természetfeletti jelentést tulajdonítanak. Nemrég még a demokráciát, a szabadságot és a nyilvános politizálást is ez a felfogás kísérte. Ráadásul az efféle mágikus gondolkodás egyaránt jellemzi a népet és a hatalmat („reformistákat”, „konzervatívokat”, „jobboldaliakat” és „baloldaliakat”).

A helyzet paradoxona, hogy a kontroll hiánya, a tabuk megszűnése, a személyes döntések szférájának túlzott kiterjedése nem természetes állapot a társadalom (sem a „csúcson lévők”, sem a „lentiek”) számára. Úgy látszik, egy ilyen típusú társadalom nem képes egy nyugati „nyitott társadalom” elvei szerint létezni, igényli a korlátok valamiféle „felülről jövő” rendszerét. S itt nem csak a jogi és erőszak eszközeiről van szó, hanem a szociokulturális és morális-etikai korlátokról is. Helyénvalónak tartanék itt felidézni egy historiográfiai modellt. Jurij Lotman megkülönböztette a kultúra két típusát, és a következőképpen jellemezte őket: az első típusba tartozó úgy tekint magára, mint precedensek, megoldások és szövegek összességére, a másik – mint normák és szabályok összességére. Az első esetben, ami létezik, az a helyes, a másodikban – ami helyes, az létezik.” „Az első esetben az előírások megoldásjellegűek, a második esetben tiltásjellegűek. El kell ismerni, hogy ez a felosztás meglehetősen feltételes: minden nemzeti kultúra keretein belül megtalálhatóak mindkét kulturális típus jegyei: túlzott egyszerűsítés volna a „normatívák” és „tiltások” kultúráját – ahogyan sokszor megteszik – egyenesen hozzárendelni a „totalitárius” politikai rendszerhez. Ugyanakkor nyilvánvaló: az orosz kultúra (beleértve a politikait is) a Jurij Lotman által leírt első típushoz áll közel. Ennek megnyilvánulásaival gyakran, a társadalmi élet különböző területein találkozhatunk az orosz történelem során. A politikában ehhez kötődik az „autoriter” társadalmi szerveződés,

a „monarchikus” politikai kultúra újjáéledése (bármilyen formában).

Ez a kulturális típus igényt tart a világosan megfogalmazott normarendszerre és társadalmi mintákra – mindarra, ami a „helyes” társadalmi ideál kialakításához hozzásegít. A tömeg-társadalom korában a társadalmi szabályozó szerepet a tömeg-kultúra látja el információs és kommunikációs befolyásoló ereje révén. Nem pusztán szórakoztat és segít „kipihenni a valóságot”, de – totális diktatúra és erőszak nélkül – megszabja a „helyes” magánélet követelményeit azáltal, hogy különböző variációkat kínál fel (bár meglehetősen korlátozott számban) az önmegvalósításra és az életvitelre. Az orosz tömegkultúra sajátossága, hogy az „házirendszerűen” sorakoztatja fel az életmintákat – különös alapossggal szabályozza mindazt, amit szigorúan követendő, és megállapítja a tiltott dolgok határait. Ez afféle útmutató az evilági megváltáshoz, konkrét utasításokkal, „receptekkel”. Nem kizárólag a magánéletre hat, a társadalmi élet egészére alkalmazható. „Oroszország felépítése” az emberi mikrokozmoszhoz hasonlatos. A hatalmas csúcson pedig sajátos szerepe van ebben a szerkezetben.

A mai helyzetben már nem arról van szó, hogy a hatalom teljes ellenőrzést gyakorolna a társadalom felett (a normák, tabuk és szankciók rendszere által). Most már nincs erre szüksége, és lehetősége sincs ilyenfajta kontrollra. S maga a társadalom is úgy reagált a kilencvenes évek változásaira, hogy a hatalomnak többé nem áll módjában teljesen maga alá gyűrni, alávetni. „Az új társadalmi-gazdasági koordinátarendszerben a gazdaság minden szereplője, így a lakosság is, talált magának egy „saját háborítatlan zugot”, és kidolgozott olyan alkalmazkodási sémákat, amelyeket lehetetlen ellenőrizni.²⁵ Nem csak a

²⁵ Maleva T. : Társadalmi rétegek és szociálpolitika: a múlt tanulságaitól a jövőbeni fejlődésig. Szociálnije sztrati i szocialnaja politika: ot urokov proslogo k buduscsemu razvityiju (In: Oroszország a következő tíz évben. (Rosszija: blizsajsee gyeszjatyilye.)Tanulmánykötet. Moszkva, 2004.)

hatalom „vonult ki” a társadalomból és zárkózott magába, de a társadalomnak sem nagyon van már szüksége a hatalomra (mint a társadalmat ellenőrző, fegyelmező és strukturáló mechanizmusra). Viszonyukat leginkább a kölcsönös elidegenedés és közöny jellemzi.

Ugyanakkor éppen a mai kor követelményei készítetik a hatalmat és a társadalmat a kölcsönös együttműködésre. A demokratikus hatalom számára elengedhetetlen egy lojális választói réteg megléte és a társadalmi viharok elkerülése. A társadalom pedig erőt, stabilitást, segítséget és ugyanakkor önkorlátozást vár a hatalomtól. A kilencvenes években a szociológusok több ízben is úgy találták, hogy a domináns társadalmi attitűd a „középre igazodás” – „a lakosság közel kétharmada – társadalmi rangtól, beosztástól és jövedelemszinttől függetlenül – a szokott módon, makacsul és kitartóan sorolja magát valamilyen középréteghez. Ez nem egyszerűen, és nem igazán a többséghez tartozás igénye, a „tegyünk úgy, mint mindenki más” elve, ami felment a bizonytalanság és a felelősség alól, inkább a „feltűnéstől” való félelem. Mivel a „középen lévők” tűnnek „normálisnak”, attól tartanak, hogy a norma „megsértőit” szankciók sújthatják. Társadalmunkban tömegesen elterjedt hozzáállás „letörni a felkapaszkodók, a feltűnősködők szarvát.” Az ilyeneket nem az elithez tartozók, a legjobbak között tartják számon, s társadalmi környezetük nem igyekszik követni őket, hozzájuk hasonlónak válni. A mostoha körülmények, a magányos túlélés kényszere, a homo post-sovieticus szociális, jogi és fizikai védtelensége ezt a törekvést társadalmi igénnyé fokozza. A „normától” – bármelyik irányban – eltérők „megrendszabályozására” a hatalmi csúcs hivatott – az orosz társadalomban ez hagyományos funkciójának tekinthető.

A hatalommal szemben támasztott mai elvárások, egy ideális hatalomképben összegyűjtve, a következőképpen fogalmazhatók meg: állapítsa meg a játékszabályokat s ezek legyenek viszonylag igazságosak; legyen az igazságszolgáltatás cselekvő alanya (és eszköze). Az orosz társadalom vélekedése szerint ez létezésének egyik alapja. Ahhoz, hogy küldetésének

megfeleljen, a hatalomnak hajlandónak kell lennie korlátoz-
nia, csaknem megtagadnia önmagát – igazságossá kell válnia,
megfelelnie a nép erkölcsi képzeteinek. Az ilyen hatalmi csúcs
a társadalom „vezéreinek” szerepét hivatott eljátszani, amely
példát mutat arra, hogyan lehet a társadalom épségét és „szel-
lemi egészségét” fenntartani. Másképpen fogalmazva, a hata-
lom biztosítja a megrázkódtatásokkal szembeni „immunitást”,
felel a nép „lelki üdvéért”.

Ezzel magyarázható a hatalom látszólag teljesen anakro-
nisztikus és természetellenes „összemosódása” az egyházzal.
Éppen a pravoszláviát szokás hagyományosan a történelmi
gyökerekkel asszociálni, ez alakította sok évszázadon át az
orosz társadalmat. A külső „nevelő” funkció itt mindig a hata-
lom és az egyház kezében volt (vagy az egyházzal összefonó-
dott hataloméban). Ez ma is eltéphetetlenné teszi szövetségün-
ket. Ebben a tekintetben nagyon figyelemreméltó az oroszor-
szági lakosok viszonya a hivatalos egyházhoz. A szociológiai
felmérések azt mutatják, hogy a lakosság 65%-a – köztük az
ateisták jelentős része is – „valamilyen mértékben elfogadja az
egyház tekintélyét társadalmi és morális kérdésekben, és szí-
vesen meghallgatnák a véleményét. Leginkább azt tartanak
szükségesnek, hogy a vallási-erkölcsi elvek hatással legyenek
a világi politikusok tényleges, a moráltól távol álló tevékeny-
ségére. Nem véletlen, hogy a vallási szervezetek minden fel-
mérésben a lakosság bizalmát leginkább élvezők között végez-
tek.”²⁶ Ezeknek az adatoknak ellentmondani látszanak más
források: 2001-ben (az „Új Oroszország: a reformok tíz éve az
oroszok szemével” c. kutatás keretében) a „Milyen eszme tud-
na ma lelkesedést önteni az emberekbe, rávenni őket, hogy
közös célok érdekében összefogjanak?” kérdésre a válaszadók
a lista legvégére helyezték „a társadalom megtisztulását a pra-
voszláv hit által”.

Ez az eredmény csak első pillantásra tűnik váratlannak.
Magyarázata, úgy tűnik, nem abban rejlik, hogy az emberek

²⁶ A változó Oroszország... 129. o.

többsége erkölcsi korlátok közé szorítaná a vallási szervezetek tevékenységét. Az ilyen korlátokkal a posztszovjet többség felsőbb körök – a kisember által nem befolyásolható – tevékenységét szeretné szabályozni, s e korlátozás forrásának és letéteményesének a hatalmi csúcsot és az egyházat szeretnék látni. Nagyon kevesen vannak, akik készek saját privátszférájukat az erkölcsi-etikai skála szerint értékelni, s még kevésbé – kitenni azt egy esetleges erkölcsi és kulturális „szemlének” és szabályozásnak. Ugyanennek a kutatásnak az adatai arra engednek következtetni, hogy konkrét élethelyzetek megítélésénél (csakúgy, mint az állammal való viszonyban) az oroszországi lakosok véleményében és viselkedésében kevésbé játszanak szerepet az erkölcsi elvek és korlátok. Amikor a tiszta lelkiismeret és az anyagi siker között kellett választani, a válaszadók 65,4%-a a tiszta lelkiismeretre voksolt. A maradék 34,6% elismerte: a mai világban „az embernek meg kell küzdenie a helyéért, s ennek érdekében néha kénytelen megszegni az erkölcsi normákat”. Nyilvánvaló, hogy a valós élethelyzetekben jóval kevesebben „szavaztak volna” a tiszta lelkiismeretre.

S legalább ennyire nyilvánvaló az is, hogy egy olyan társadalom, amely privát életében nem túlságosan hajlamos erkölcsi normákkal korlátozni magát, egyébként pedig nem tart igényt semmiféle meghatározott világnézetre, a társadalmi morálért folytatott küzdelem jogát átruházza az egyház által „felszentelt” hatalomra. A történelmi gyökerek őrzése, a „nemzeti büszkeség” támogatása állami ügynek minősül, az állami érdekek védelmével azonosítódik. A hatalom és az egyház együtt végzi a „dolgozók” (és különösen a fiatalok) honvédelmi, hazafias és erkölcsi nevelését. Ehhez felhasználják a megfelelő „kulturális erőket”, amelyek saját tevékenységükre úgy tekintenek, mint „a birodalom szolgálatára” (vagyis így találják ezt a nyilvánosság felé). Ezáltal lényegében egy alternatív valóságot teremtenek, amely segít megbékélni a való élettel – képzetei, mítoszai és történetei átkerülnek a való világba, és alakítani kezdik azt. A művészet szférájában Nyikita Mihalkov, az „új orosz Hollywood” megteremtőinek egyike érzett rá

elsőként erre a birodalmi-pravoszláv hangvételre. Az „új orosz Hollywood” egy olyan struktúra, mely a fogyasztói valóság termelését végzi, s egyúttal arról is gondoskodik, hogy virtuális termékből mindennapi gyakorlattá váljon.

Mindez teljességgel megfelel az orosz-szovjet hagyományoknak, ugyanakkor természetes velejárója a fogyasztás korának. Az új hatalom pedig – amely a történelmi (cári és szovjet) hatalomtól eredezteti magát – ennek a kornak köszönheti létét. E hatalom – egyfajta termék, amelyet a keresletnek, a fogyasztói ízlésnek, a „célcsoportok” elképzeléseinek megfelelően csomagolnak és terjesztenek, a tömegkultúra szabályainak és technikáinak figyelembevételével. Természetes módon épült be a fogyasztói, tömegkulturális realitásba. A hatalmat bizonyos értelemben uralja a fogyasztói realitás, másrészt viszont a hatalom is felhasználja saját céljaihoz az előbbit – új eszközöket talált benne önmaga reklámozásához és társadalmi hatékonyságának növeléséhez. Már 1997-ben, Moszkva alapításának 850. évfordulóján ilyen megfigyelések születtek: „A tömeglátványosságok építészei és koreográfusai totális győzelmet arattak a publicisták és az elemzők felett... Az ünnep pompájába és forgatagába belekábult Moszkva felett megkonduktak a harangok, felvillant a Menatep Bank és a Samsung Electronics fényreklámja, s világossá vált: immár eljött a fogyasztói társadalom – s ez itt egy pravoszláv, nagyhatalmi, orosz fogyasztói társadalom. Úgy tűnt, megtaláltatott végre a dicső eszme, amelynek nevében a nemzet egyesülhet.”²⁷

A fogyasztói korban az orosz hatalom alapvetően demonstratív jellegű: a nyilvános rituálék, a szimbólumok használata lényegében önkifejezésének formái, erejének és befolyásának demonstrációja. Ezek kifejezik a hatalom természetét, materialisztikus, fogyasztói érdekeit. „Kétségtelen – írja A. V. Zaharov –, hogy az 1997-ben megrendezett 850. Moszk-

²⁷ Idézi: Zaharov A. V.: A hatalom képe a nép szemében. In: Polisz, 1998.

va-évforduló ünnepségsorozata minden egyéb (történelemfelidézõ, nevelési, mûvészi és szórakoztató) feladat mellett arra volt hivatott, hogy legitimálja az új orosz elit jogát a megszerzett hatalomra és vagyonra, sajátos ízlésére és életstílusára, melyeket egy ideje nyíltan a társadalom elé tár.” Ugyanígy az elit (mint kollektív egész) érdekeit képviselõ és védõ posztszovjet hatalom legitimációjára, a társadalom magához hasonlóvá formálására, a fogyasztás tárgyainak és illúzióinak a társadalomra erõltetésére szolgáltak a Nagy Honvédõ Háborúban aratott gyõzelem 60. évfordulójára rendezett ünnepségek; a karácsony, a húsvét is – azok a keresztény ünnepek, amelyek az új szovjet naptárban kitüntetett helyet foglalnak el. A 2005. évnek e tekintetben szimbolikus jelentése volt, mivel ebben az évben a Gyõzelem Napja és a húsvét jóformán egybeesett, megünneplésük pedig az „újorosz” keverékkultúra kvintesszenciáját kínálta. A pravoszláv húsvétot leginkább az éjszakai látványosság tette emlékezetessé – lézershow, háttérben az újjáépített Megváltó Krisztus székesegyházzal, az „újorosz” egyház szimbólumával. Korábban ilyen technológiákat csak világi ünnepek során használtak. A karneváli hév, a májusi ünnepek lendületének hatása alól láthatólag az orosz pravoszláv egyház sem tudta kivonni magát. Ez újabb bizonyítéka annak, hogy az egyház a fogyasztás rendszeréhez tartozik, ennek megfelelõen aknázza ki a tömeg rokonszenvét, ízlését és a szimbólumokat.

Ugyanez a szórakoztató-szemfényvesztõ hangvétel jellemzi azt a módot, ahogyan az állampolgári és demokratikus szabadságjogokat a lakosság elõtt beállítják: mint valami nem túlságosan fontos dolgot, amelyet egyáltalán nem kötelezõ elsajátítani, és a mindennapi élet részévé tenni. (Mellesleg ez az egyik jele annak, hogy a „csúcson lévõk” nem szándékoznak komolyan emancipálni a társadalmat állampolgári és alkotmányos értelemben.) Ugyanakkor a nagyhatalmi retorika, az ehhez kötõdõ képzetek és szimbólumok teljes komolysággal kerülnek bemutatásra. Egykor Morin, a Szovjetunió utáni „új orosz világról” fantáziálva úgy vélte: nem szükséges, hogy

„a nyugati modell teljes és egyszerű másolata legyen”, ellenkezőleg: az lenne jó, ha „képes volna magába integrálni a sajátos orosz pravoszláv civilizáció múltját, úgy, hogy közben nem hagyja, hogy ez a múlt beszippantsa”. Ma a hatalom és a élitek az elképzelt múlt mintájára próbálják megformálni a jelent, bevonva a lakosságot is ebbe a „hiperrealitásba”. A lakosság pedig gyakorlatilag nem fejt ki ellenállást. Morin, a mi (szovjet) múltunkat elemezve, ennek okát a következőkben látja: „az orosz nép... mély és eltéphetetlen kapcsolatban áll szülőföldjével. A Párt és az Állam pedig kezében tartja ezt a köldökzsinórt. A Párt és az Állam osztozik öntudatában ezzel a néppel, amelyet sajátjának tart, mégis úgy viszonyul hozzá, mintha leigázott nép volna. Ugyanezen okból ez a nép, a nagyvilág színe előtt, a küszöbön álló változások fényében is, feltételesen vagy feltétlenül, ideiglegesen vagy véglegesen, ezt az Államot a saját Államának tartja. Ez a nép, amely „amerikai álmával” szembeszegül a Párttal és az Állammal, orosz öntudatával egyidejűleg együttműködik vele.

Az új helyzetben az amerikai álom és az orosz öntudat egyaránt a hatalom és a nép közötti együttműködés terepévé vált. Az a társadalmi közösség, ahol a „középre igazodás” törvénye munkál, ahol a szocializmus „irreális realitását” a képzelt „fogyasztói éden” váltotta fel, nagyon megfelel a posztszovjet ember természetének. Ez a természet tette lehetővé, hogy neki, akit mindig is megpróbáltak a munkával földig görnyeszteni, az eszmék és a vallás által pedig, „istenhordozó nép” gyanánt az egekig emelni, végül sikerüljön is végletesen leegyszerűsíteni az őt körülvevő világot, a lehető legmélyebbre süllyedni, s azután élvezni e bukás gyümölcseit. Ennek a lendületes társadalmi evolúciónak (sőt, talán revolúciónak) az egyik terméke a posztszovjet hatalom.

A posztszovjet hatalmat az orosz tömegkultúra hívta életre, a csillámporos pop-fantázia. Kiderült róla, hogy képes a tömegek igényeit kielégíteni – hála a helyesen megválasztott marketingsratégiának – a mai Oroszország legtöbb példány-

ban eladható politikusának személyében (s ez olyan jól sikerült, hogy a többieket le is vették a polcról). E hatalmi prezentáció alapja maga a hatalom lett – pontosabban, annak mitikus, misztikus képe, amelyet a perszifikátor próbál magára öltetni. Azonosíthatóan viselnie kell e saját maga által kreált kép vonásait – az „orosz hatalom” márkajelzést. (Többek között) ez az azonosság tartja a hatalomban Vlagyimir Putyint – és a monoszubjektum-hatalom új orosz megtestesülését.

2. A hatalom transzformációi: a „kegyenc”

A mai hatalom jelensége számtalan emléket és történelmi analógiát idéz fel (az „analógia” kifejezés nem elég pontos, de most ezt fogjuk használni). Legtöbbször a szovjet hatalomhoz hasonlítják. Ez törvényszerű is – ez a „legközelebbi rokona”, közvetlen elődje a történelemben, ezenkívül a szovjet örökség különösen túlélőképességnek bizonyult, igen nehezen hagyja magát átalakítani. Ugyanakkor a posztszovjet hatalom jellege, viselkedése és az összehatás révén előhív egy másik történelmi képzetet is – a kegyencét. Legfőképpen azért, mert a mai hatalom körüli szféra kulcsemberevé a kegyenc vált – mint afféle múltidéző figura, léte válasz az orosz hatalom történelmi transzformációira. Erre a fogalomra az orosz hagyományban sok, talán túl sok negatív jelentés rakódott, valamiféle negatív normaként tűnik fel. Pedig ez az anomália folyamatosan újratermelődik az orosz hatalom történetében.

A politikai élet e fontos, bizonyos esetekben meghatározó jelensége a Zavaros Idők után alakult ki teljesen, tehát a Zavaros Idők termékének, hagyatékának tekinthető. Színes beszámolók maradtak fent róla: „A kegyenc – nagyhatalmú ember, olyan potentát, akit szívesen lát az udvar. Meggyőződése, hogy büntethetetlen, s kellőképpen lelkiismeretlen ahhoz, hogy mindig kész legyen saját hatalmát s az általános jogtiprást kihasználva, erőt alkalmazni a védtelennel szemben”, „sanyargatni és bántani őket”. Ilyen volt egy kegyenc a 17. század

első felében.²⁸ A 18. században, Nagy Péter után a hatalom körüli rétegben a kegyenc domináns szerepbe kerül, s az atmoszféra ennek megfelelő. A kegyenc diadalának évei, a palotaforradalmak kora hosszú időre a felfordulás, a zavaros hatalmi viszonyok szimbóluma, az orosz történelem sötét időszaka lett.

Elterjedt felfogás, hogy a hatalom körül ügködő kegyenc (a jókor jó helyen lévők) hatása megváltoztatja, „megrontja” a hatalmat, kiszámíthatatlanná válik, az „udvari bonyodalomtól” kezd függeni. Ez a benyomás teljességgel téves, mivel az ilyen szereplők megjelenése nem oka, hanem már következménye a hatalom „újjászületésének”. Épp a hatalom „véletlenszerűsége”, kiszámíthatatlansága, belső bizonytalansága, „zavaros” volta vonzza oda a zavarosban halászókat, maga a hatalom mutatja a kegyenc tulajdonságait. Ilyen volt a hatalom a Zavaros Időkben, a „zűrés” 18. században, s ilyen, alkata, beidegződései és ösztönös reakciói szerint, a posztszovjet hatalom is. Azok a történelmi pillanatok, amikor a hatalom a véletlen irányítása alá kerül, s a személyek, akiben a hatalom manifesztálódik, beugróként, véletlen szereplőként viselkednek, s az irányító rétegen eluralkodik a „kegyencség” szelleme, úgy tűnik, törvényszerűen alakulnak ki Oroszországban. Minden bizonnyal van valami a politikai kultúrában, a világnézetben, ami erre rímel. Próbáljunk meg ennek utánajárni.

A „kegyenc-jelenség” a hatalomszerveződés hagyományos alapjainak deformációjával, a régi állami szokásrend felbomlásával, az uralkodó politikai attitűdök, fogalmak megváltozásával függ össze. Ez valószínűleg a hatalom (és a hatalomközeli rétegek) alkalmazkodása, adaptációs módja egy meghatározott, kialakult rendszerből egy újba való átmenet idején. Az átmeneti időszakok (a 17. század vége–18. század eleje, a 18.

²⁸ Kljucsevszkij V. O.: Orosz történelem: a teljes előadássorozat három kötetben. (Russzkaja lityeratura: Polnij kursz lekcij v trjoh knyigah.) Moszkva, 1993. 2. kötet 243. o.

és a 20. század eleje, a 20. század vége–21. század eleje – figyelemre méltó, hogy két ilyen „átmeneti időszak” között rendszerint száz év telik el, ennyi idő alatt alakul ki egy újabb szokásrend, gyakorlódnak be az új politikai készségek) rákényszerítik a hatalmat új utak, új önmeghatározási formák keresésére. Ilyen időszakokban, amikor egyfajta válságforgatókönyv szerint alakulnak a dolgok, a hatalom önmagára, az uralkodó osztályhoz fűződő viszonyára koncentrál. Így próbál kidolgozni egy új önmeghatározást, így próbál megújulni a túlélés érdekében, hogy azután ismét a társadalmi-politikai élet feltétlen és korlátlan urává váljon.

Csak melleleg jegyezném meg: ha e belső útkeresés és határozatlanság pillanataiban a hatalom szisztematikus reformokba fog, társadalmi átalakulás kezdeményezőjévé válik (mint a három utolsó cár idejében történt), az katasztrófába torkollhat. Egyszerűen nem tud e kettős teherrel megbirkózni, nem képes kontrollálni a „csúcson lévőket” körében zajló folyamatokat, sem az ösztársadalmi megújulást. Oroszországban, ahol a társadalom nagyon nehezen szokik hozzá a változásokhoz, mivel azok tempója eltér a társadalom belső időérzéke által igényeltől (s ennek következtében a társadalom életének ritmusa összezavarodik, s a szervezet leépül), a hatalomnak nincs esélye a fokozatos, organikus megújulásra. A hatalom vagy erőszakosan alakítja az országot, kínpadra vonva azt – hol átvitt, hol szó szerinti értelemben – vagy pedig vereségét elismerve visszavonul, egymásra bízva a „csúcson lévőket” és a népet. Az új hatalom mindig ilyen helyzetben van, s maga a helyzet predestinálja arra, hogy vagy a kegyenc szerepét játssza (mint a jelenlegi), vagy a zsarnokét (mint a lenini-sztálini). Esetleg mindkettőt egyszerre.

Egyáltalán nem volt véletlen, hogy a Zavaros Időkben a hatalom a kegyenc vonásait öltötte magára. A 15-16. században az orosz politikai gondolkodás összefonódott az isten kegyelméből uralkodó hatalom eszméjével és gyakorlatával, a dinasztikus („természetes”) uralkodóval, az orosz föld urával. A Zavaros Időkben az oroszok kénytelenek voltak kibékülni és

megbarátkozni a választott cár intézményével, „akiket bár a zemsztvo kent fel, ám mégiscsak földi halandók” (V. O. Kljucsevszkij szavaival). A cárválasztás (orosz körülmények között) olyan politikai következetlenség, melyre a Zavaros Idők viszonyai vitték rá a hatalmat és a népet. A hatalom számára a cárválasztásnak technikai jelentősége volt: ez adott lehetőséget önmaga helyreállítására, újjászületésére. Ugyanakkor a választás elvének elsajátítása különös helyzetet teremtett magában a hatalomban, amely megoldást igényelt.

A választás elve mintha belülről korlátozta volna a csúcshatalmat, amely így már ellentétben állt a természettel és az ösztönökkel. Megfosztotta a hatalmat belső magabiztosságtól, saját „hitelességének” tudatától, bizonytalanná, megingathatóvá, s környezetétől és a közvéleménytől függővé tette. A hatalom szemmel látható gyengesége arra készítette az uralkodó osztályt, hogy – saját érdekeit követve – kívülről is korlátozza azt, az „arisztokratikus oligarchia” vagy a „slahtakonstitucionalizmus” kialakulását segítse elő. A 16. század végén – 17. század elején a bojárok körében született meg az „egyezményes cár” gondolata, kinek megválasztását az „elitek” paktuma teszi lehetővé. Nem véletlen, hogy Vaszilij Sujszkijt bojár-cárnak, pártos cárnak csúfolták, akit „gazdag bojárok egy csoportja vetett oda az orosz földnek”, „a bojárli-garchia eszköze”, aki „megkötözött lábbal próbál táncolni”²⁹. Nagy Péter utódai pedig „nem a törvény vagy a szokás diktálta rend szerint kerültek a trónra, hanem csak véletlenül, a palotaforradalmak eredményeképpen”, vagy „az udvarban uralkodó zűrzavart kihasználva”.

A „kizökkent idő” periódusai, amikor a hatalom nem biztos magában, méricskéltni kénytelen saját helyzetét, érzékeli a helyzet fonákságát, s megpróbál ezen felülemelkedni, rendkívül veszélyesek a hatalom számára. A „kegyencnek” nincs semmilyen biztosítéka helyzete megőrzésére (még a jogi-formális értelemben legitim hatalom esetén sem), nem csak hatal-

²⁹ Kljucsevszkij V. O. Uo. 2. kötet 156, 194. o.

mának korlátozásától kell tartania, hanem erőszakkal meg is buktathatják. S ez törvényszerű: az orosz hatalom transzformációja, melynek során ideiglenes, véletlenszerű politikai jelenséggé vált, a személyes energiák elpazarlásával függ össze, s ennek az energetikai hulladéknak az átcsoportosításával. Ezeket az energiákat a hatalomközeli rétegek szívták magukba, ezzel táplálkoztak, így válhattak a hatalom funkcionális részéből valódi uralkodó réteggé.

Az orosz hatalom a kezdetektől, születése pillanatától fogva próbálta bebiztosítani magát a környezetéből induló támadások ellen, ezért mindig igyekezett megakadályozni, hogy a közelében egy „személyes potenciállal”, önálló vonásokkal bíró réteg jöjjön létre. Nem is alakult ki mellette arisztokrata réteg, vagyis olyan zárt és egységes formáció, melynek tagjai tudatában vannak velük született tulajdonosi és politikai jogaiknak, s valamiképpen a „talajban” gyökereznek. A legfelsőbb rétegek mindig az (önkényuralmi vagy kommunista) hatalom ügynökei maradtak, akik meg voltak fosztva a hatalomtól, s annak megszerzésére törekedtek. Törtetésüket mindig megzabolázta a hatalom, amelyet „hidegen hagyott a kutya-bőr”, s az elit szelekciójánál nem a származást, hanem a társadalmi funkciót vette figyelembe. Azokban a pillanatokban, amikor a csúcshatalom meggyengült, az arisztokrácia képviselői gyakran próbálták megszorítani vagy a helyébe lépni. Valójában ebben merült ki az orosz elit politikai tevékenysége. Céljuk eléréséhez a bojárok álltak legközelebb, de „az uralkodásban a hatalom bevált eszközének számító” nemesség is készen állt arra, hogy „maga vegye kézbe a társadalom irányítását a kormány révén”.³⁰ Ez a törekvés jellemezte a pártnomenklatúrát is – a lenini „régí gárdát” és a Sztálin utáni nagykadereket. S ez a célja az új orosz elitnek is.

A történelem azt mutatja, hogy a „bojárság” alkotmányos törekvései ellentétben állnak a csúcshatalom jellegével és közvéleménybeli megítélésével. A nemzet politikai kultúrája arisz-

³⁰ Idézi Kljucsevszkij V. O. Uo. 3. kötet 177. o.

tokrataellenes (még sokkal inkább, mint amennyire – a szó nyugati értelmében – demokráciaellenes), idegenek tőle az arisztokratikus elvek, ezeket mindig szalonképtelennek tartották és elvetették. „Az éles szemű kortársak – írja Kljucsevszkij – minduntalan azzal jellemzik a Zavaros Időket, hogy „a társadalom alsóbb rétegei felfelé törekszenek, hogy letaszítsák helyükről a csúcson lévőket”. A Romanovokat körülvevő udvaroncok gyűrűje, akik uralkodó réteggé akartak válni, a nép „legmélyebb gyűlöletét” váltotta ki: „A bojárok irányában vállalt kötelezettségek, melyekről titokban állapodtak meg, s nem hozták őket nyilvánosságra, az új dinasztia helyzetét egy eredendő hazugsággal terhelték meg, így trónra kerülése a cár és a bojárok népellenes összeesküvésének látszatát keltette... A nép természetes ösztöneivel felfogta ezt a hazugságot, s a dinasztia uralkodása népi zendülésekkel vette kezdetét.” A „csúcson lévők” elleni népi felzúdulás akkor azt eredményezte, hogy „a nép megvetését (a hatalom körében – I. G.) gyorsan felváltotta a nép kegyeinek keresése”, s kezdett körvonalazódni a „népi monarchia” eszméje. A nép megbékítésére a hatalom különféle eszközöket vetett be: Nyikon pátriárka szavai szerint, még az 1648-1649-es Országos Gyűlést sem azért hívták össze, „hogy a tiszta igazság szolgálatára legyen, hanem a belharcok miatt s a közemberektől való félelem okán”.

A nép hasonlóan reagált a 18. században a trón megingására és a nemesség megerősödésére. Például ismeretes, hogy „1763-ban a nép körében elterjedt II. Katalin egyik rendelete, melyet áthat a nemességgel szembeni erős rosszallás”, mivel az „semmibe veszi a Szentírást s az állam jogait, rárontott az igazságra s kiűzte azt Oroszországból”. Nem véletlen, hogy a mi népünk ma is azt látja „kegyes uralkodónak”, aki „elkergeti az országból az erőseket” s megengedi a népnek, hogy „kövekkel és husángokkal megverhessék őket”. Az uralkodói gyengeség és „ostobaság” ezzel szemben az, „amikor minden a kegyencek kezében van, s az uralkodó ezt tudja, és mégis hallgat, mert elvitte az ördög a józan eszét”. Ez a felfogás jelent meg a jelicini „oligarchikus rendszer” elleni népi felháborodásban is.

Az egyszerű népet, a „talajt” a 19. és a 20. században is az „erősekkel”, a kegyencekkel, az arisztokraták ambícióival szembeni ellenszenv jellemezte. E hozzáállásban és hangulatban pedig osztozott az alacsony rangú nemeseikkel (később az egyszerű párttaggal, kiskáderrel, majd a posztszovjet kispolgárral). „A köznemesek politikai filozófiája nemigen különbözött a parasztságétól, amely szintén jobban pártolta a cári egyeduralmat, mint az alkotmányos rendszert, amelyben csak magánemberek csoportjainak machinációit látta, akik csak a saját hasznukat keresik”. Mind az első, mind a második réteg, akik együtt a társadalom többségét alkotják, „az egyeduralkodóhoz fordultak támogatásért, s minden, a kormányzás rendjének liberalizálására tett kísérletre úgy tekintettek, mint a saját hasznukat néző mágnások cselszövéseire.”³¹ Egy mélyen konzervatív erőt képeztek, mely ügyelt arra, hogy semmi ne emelkedhessen a csúcshatalom fölé. Ugyanakkor, Pipes pontos megfigyelése szerint, ez a monarchizmus csak látszatra volt konzervatív, valójában felületes és mélyen anarchisztikus volt. Nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy a tömeg egyszer csak átértékeli konzervatív nézeteit egy radikális és mindenre kiterjedő törekvés javára, hogy megdöntse a hatalmat, „fogja, és mindent újraosszon”.

A hatalmi legitimitációban egészen sajátos szerepet játszik a demokratikus elv, a „népi felhatalmazás”. A Zavaros Időkben, a 17. század elején a nem öröklött, hanem a bojárok által felkent hatalom a népi választás leple mögé rejtette valódi arcát (azaz azt, hogy megegyezés, alku szülte). Ugyanakkor a „bojár-cár, a pártos cár” az „Országos Gyűlésben próbált támaszra lelteni szabálytalan hatalmának megerősítéséhez, s így ellenpontozni a Bojár Duma erejét. Amikor az ország színe előtt megfogadta, hogy az Országos Gyűlés hozzájárulása

³¹ Pipes R.: Oroszország a régi rendszerben (Rosszija pri sztarom rezsimе). Moszkva, 1993. 244, 246. o.

nélkül nem torol meg semmit, a bojárság bélyegétől akart szabadulni, az ország cárjává válni, és saját hatalmát egy különös intézmény által korlátozni, vagyis éppen hogy megszabadítani azt minden tényleges korlátozástól.”³²

Sokatmondó tény, hogy az Országos Gyűlés döntései bizonyos, különösen fontos ügyekben már a 17. században is össznépi (országos) hozzájárulást és megerősítést igényeltek. Ismeretes, hogy 1613-ban, amikor a képviselők Mihail Romanovot kiáltották ki cárnak, ez csak előzetes választásnak számított – a Gyűlés megnevezte jelöltjét. A végleges döntést az ország közvetlenül hozta meg. A városokba titokban megbízható embereket küldtek követségbe, hogy puhatolják ki a nép véleményét: ki lépjen a Moszkvai állam trónjára. A nép már meglehetősen felkészültnek bizonyult. A követek azzal a hírrrel tértek vissza, hogy minden rendű és rangú ember ugyanazt gondolja: az uralkodó Mihail Romanov legyen... Ez a titkosrendőrségi jelentés, amely talán nem mentes némi agitációtól, a Gyűlés számára egyfajta választási legitimitációt jelentett. Ilyen (vagy nagyon hasonló, lényegében azonos) jelentőséggel bírnak a mai közvéleménykutatások, PR-rendezvények, s vég eredményben az elnök megválasztásának folyamata (amely nem egy személy kiválasztását jelenti). Mindez egy egységes rendszert alkot, melyben az elemek kiegészítik egymást. Vlagyimir Putyin magas népszerűségi rátája még akkor is legitimálja az elnökválasztás (és parlamenti választások esetén a kormányzó párt) eredményét, ha az elnök éppen keveset szerepel, s az információ kormányzati forrásokból származik – mintegy a népi felhatalmazás szerepét látja el.

A nép megszólítása (a demokratikus legitimitáció) már korábban is szerepelt a hatalom eszköztárában: önmegerősítésre használta, mivel lehetőséget adott neki a „bojársággal” kötött informális paktum átértékelésére. Erről tanúskodik például egy Kljucsevszkij által felidézett történet. Közvetlenül a „nagy esemény” (III. Péter cár lemondatása – a ford.) után, 1762.

³² Kljucsevszkij V. O. Uo. 2. kötet 195. o.

június 28-án a palotaforradalom egyik résztvevője, Beckoj, „berontott Katalinhoz... és térdre esve kérlelte, jelentse ki, kiknek köszönheti trónra lépését. „Istennek és alattvalóim választásának,” – hangozott a felelet, amely teljes kétségbeesésbe kergette Beckojt.” II. Katalin korában a közvéleményt, mint a megszerzett hatalom egyik forrását „szabályszerű politikai tényezőnek tekintették, benne testesült meg a nép hangja, s a nép éljenzése, melyet hűségeskü követett, a népi választás formális aktusának számított.” Ezzel összefüggésben a politika a publikum „tisztelt színe előtt” (N. Panyin) zajlott. Katalin még arra is hajlandó volt, hogy – ténylegesen – összehívja az Országos Gyűlés törvényhozói bizottságát. Azzal, hogy a csúcshatalom létrehozott egy nyilvános teret, csökkentette egy esetleges új fordulat, palotaforradalom lehetőségét, csökkentette az uralkodó osztály felső rétegének esélyét arra, hogy az egyeduralmat korlátozni tudja. Vagyis a hatalom számára ez védelmet biztosított. Így a népakarat (országos választás, elismerés, szeretetnyilvánítás formájában), mely megajándékozta a népiség státuszával, lehetővé teszi a hatalom kibontakozását.

Természetes módon, a köztársaság korában a népi választás jelentősége megnőtt – formális és jogi szempontból a 20. században ez a hatalmi legitimáció legfőbb alapja. Ugyanakkor a moszkvai monarchia és a pétervári birodalom idején, a szovjet és a posztszovjet időkben a csúcshatalom igyekezett uralma alá vonni a demokratikus elvet, úgy, hogy formalizálta, eredeti tartalmától megfosztotta azt. Ez megmutatja valódi természetét – valójában csak egyféle legitimációt ismer el: azt, amikor a hatalom saját magát legitimálja. Minden más csak segédeszköz. S ez természetes és törvényszerű: az orosz hatalom nem a társadalom produktuma, nem a társadalommal áll kapcsolatban, nem a társadalomtól függ és nem a társadalom ellenőrzi. Ezen kívül áll, egymagában. Továbbra is a társadalom urának szerepét játssza, a társadalom pedig nem alakult át hatalomképző struktúrává.

Az a meglepő, hogy úgy tűnik, a társadalomnak megfelel ez a szereposztás. Történelmének számos különböző pillanatában nem akadályozta – sőt, gyakran segítette – a hatalmat abban, hogy visszazökkenjen a szokásos „egyeduralmi” kerékvágásba. Ennek egyik magyarázata, hogy az orosz társadalom sajátosan értelmezi saját politikai szerepét. Csak jobb híján, s zavaros időszakokban hagyja magát belevonni a politikába. Részvételének jellege a tagadás, amely bírálathoz, felkelésekben, az igazságtalan hatalom, az igazságtalan társadalmi be rendezkedés elleni tömeges felzúdulásban nyilvánul meg. Amikor jóllakott a szabadsággal, a végleges társadalmi szét hullás fenyegető árnyékában belátóan a „jó ügy” mellé áll – támogatja a „jogos” hatalmat, amelynek feladata az állam feltámasztása. Az első és a második esetben egyaránt a „közvetlen demokrácia” terminust használhatjuk a társadalmi részvétel jellegére. Az ilyen részvétel lehetőségének szűkülésével (vagyis a rend visszatérésével) a társadalom egyre kevésbé érzékeli magát politikai erőként. Mivel a formális és jogi folyamatokban érdemben nem tudna, de nem is szándékozik részt venni, a politikai terepet inkább átadja a hatalomnak.

Ebből a szempontból tanulságos az Oroszországban a Zavaros Idők alatt létrejött, s azután, a rend korában a hatalmi-bürokratikus közegben feloldódott képviseleti szervek sorsa. Az Országos Gyűlés 17. századi története híven tükrözi ezt. „Mivel nem politikai erő volt, hanem kormányzati segédeszköz”, amit a hatalom ideiglenes használatra hozott létre, amíg szüksége volt a rendek segítségére, még nem rendelkezvén megbízható kormányzati apparátussal, a Gyűlés fokozatosan elveszítette jelentőségét, mint „a népakarat hordozója”, először átalakult „a nép panaszainak és vágyainak kifejezőjévé”, később pedig egészen elenyészett.³³ A Gyűlés összekötő kapocs volt a korona és a vidék között, úgy, ahogyan a Bojár Duma a központi kormányzattal kötötte össze a cárt. „Amikor a bürokratikus apparátus már jól működött, mindkét intéz-

³³ Kljucsevszkij V. O. Uo. 2. kötet 201, 314. o.

ménytől csendben megszabadultak,” – írja Richard Pipes. Meglepő, de tény: a „korona” és a képviseleti szervek közötti viszony más történelmi korokban is hasonlóképpen alakul.

Amikor, mint a mi demokratikus korunkban, a képviseleti szervektől való megszabadulás nem kivitelezhető, a választási elvet formálissá téve a hatalom szolgálatába állítják őket. Ugyanakkor a felépítés alapelve nem változik. Az Állami Dumát, a Népi Küldöttek Kongresszusát, a Legfelsőbb Tanácsot és az Országos Gyűlést egy dolog teszi egymáshoz hasonlóvá: „A népképviselet nálunk nem a hatalom korlátozására, hanem a hatalom tettenérésére és megerősítésére jött létre, s ebben különbözik a nyugat-európai képviseleti szervektől. Az orosz társadalomban az „átmenet” – a politikai pluralizmus, a szabad verseny, a nyilvánosság – korában nincs jelen olyan befolyásos „osztály”, amely számára az államrendszer organikus részét képező közösségi képviseleti szerv létezése szükséglet volna. S valószínűleg nem csupán azért, mert nem volt idő arra, hogy egy ilyen erő létrejöjjön, hanem azért is, mert „odafent” (beleértve a népképviselők körét is) ebben nem érdekeltek, ugyanakkor nincs társadalmi bázis, amelyre támaszkodhatna.

Hozzátehetjük, hogy amikor a 17. században a hatalom irányítása alá vonta a Gyűlést, ez helyi önkormányzati rendszer hanyatlásával, átalakulásával járt. A helyi kormányzásban a rendi elvet a központi hatalom utasításai váltották fel – arról nem beszélve, hogy a rendi intézmények kezdettől fogva „a maradi állami bürokrácia függelékei voltak”, és soha nem fáradoztak a lakosság érdekeinek képviseletében. Kljucsevsz-kij mindezt áldozatnak tartja, amit a társadalom hozott az állam érdekében. De ilyen áldozatokra a mai társadalom is késznek mutatkozott. A helyi önkormányzat nélküli demokrácia az új orosz politikai élet egyik paradoxona. Úgy tűnik, ez felel meg az orosz „átmenetek” belső logikájának. A kérdés inkább az, miért van ez így. Mondhatjuk-e, hogy az önkormányzati rendszer a politikai hadszíntér „hősi halottja”? Ha igen, mi oka van az orosz népnek ilyen önfeláldozásra?

Talán az, hogy egészen más ügyekkel van elfoglalva, más

gondok kötik le figyelmét? Jól tudjuk, hiszen sokszor feljegyezték és „dokumentálták”, mire szánja energiáit az orosz társadalom a Zavaros Időkben: „A felsőbb osztályok igyekeztek a törvényhozás segítségével megszilárdítani és kiszélesíteni nemesi jogaikat az alsóbb osztályok rovására, míg ez utóbbiak körében nem nyilatkozott meg semmiféle osztályérdék, arra való igyekezet, hogy egész osztályuk számára jogokat biztosítsanak, vagy terheit csökkentsék. Itt mindenki a saját feje után ment, egyedül igyekezett kiverekedni magát szorult helyzetéből... s valamilyen előnyösebb helyzetbe kerülni, vagy leszakítani magának valamit a gazdagoktól... Akkoriban mindenki feljebb akart emelkedni, a szolgák urakká szerettek volna válni, a jobbágyok szabadok akartak lenni, az egyszerű közkatonák bojárságra törtek volna, s az okos embert semmibe sem vették, „annyit ért, mint a kihűlt parázs” ezen önkényeskedők szemében...”³⁴ Ezek mind a társadalmi aktivitás orosz változatának jellemző, tipikus megnyilvánulásai. Az orosz emberek felfogása szerint ilyen a politika: küzdelem a helyért (beosztásért vagy státuszért), ahonnan egy adott szférában ellenőrizni lehet a javak elosztását.

Ebben a küzdelemben a csúcshatalom is részt vesz, s arra törekszik, hogy ő legyen a szociális javak egyetlen forrása, amely (O. E. Besszonova kifejezésével) a „begyűjtés – szétosztás folyamatait” kontrollja alatt tartja. S ekkor a társadalom minden rétege (rendje, osztálya) felsorakozik, „alakzatba rendeződik”, ám nem az egymással, egymás rovására, saját jogaik és szabadságuk kiszélesítéséért vívott konkurenciaharc színterén, hanem a csúcshatalom körül, mivel azzal állnak viszonyban. Ezért a különböző rétegeken belül kötött kompromisszumok, s a rétegek egymással kötött megállapodásai, akárcsak az egymással való szembenállás (a klasszikus értelemben vett „osztályharc”) ha nem is lehetetlenné, de lényegtelenné válik – kivéve, ha ezt a hatalom kezdeményezi, kényszeríti a szereplőkre „felülről”. Sheila Fitzpatrick, a szovjet

³⁴ Kljucsevszkij V. O. Uo. 2. kötet 174. o.

társadalom struktúráját, s ebben a hatalom helyét vizsgálva így ír erről: „A Sztálin-korabeli társadalomban az osztályok egymáshoz való viszonya nem bírt túl nagy jelentőséggel. Legfőképpen egy állandó hiánygazdaságban létező államhoz mint az áruk elosztójához fűződő viszony számított. A szovjet városi társadalomban a termelés többé már nem volt az osztálystruktúra alapja. A harmincas évek Szovjetuniójában a ténylegesen mérvadó társadalmi hierarchia nem a termelésre, hanem a fogyasztásra alapult. Az „osztályhelyzetet” a való életben az határozta meg, hogy az illető milyen mértékben fért hozzá a létminőséget meghatározó javakhoz, ez viszont attól függött, mennyiben rendelkezett az állam által biztosított privilégiumokkal.”³⁵

Ahogy a 20. századi orosz történelem mutatja, ennek az „alapszabálynak” a működése nem korlátozódott a harmincas évekre. A mai társadalom szociális rétegződését a fogyasztás mértéke és minősége határozza meg. Igaz, a hatalom helyzete mára lényegesen megváltozott: most annak a tényezőnek a szerepét igyekszik betölteni, amely a pénzügyi forrásokhoz, a tőkeáramlás folyamataihoz való hozzáférést kontrollálja. Ennek érdekében kiüti a nyeregből a többi gazdasági szereplő követeléseit, kisajátítva vagy „államosítva”, azaz részlegesen kisajátítva bizniszüket. Az utóbbi években különösen feltűnővé vált, hogy a privatizáció és a „nacionalizáció”, azaz a részleges reprivatizáció – a korábban már privatizált tulajdon nagymértékű állami felvásárlása – folyamatai összekapcsolódnak. A pénzek gyakorlatilag olyan cégekhez vándoroltak, amelyeket a Kreml hivatalnokai irányítanak. Ez részben emlékeztet a szovjethatalom történetére: miután törvényesítette a közösségi újraelosztás forradalmi folyamatát, újból magához ragadta a társadalmi játéktér feletti ellenőrzést, és véghezvitte a reprivatizációt.

³⁵ Fitzpatrick id. m.

Bár a csúcshatalom „kegyencé” alakulását elsősorban a politikai körülmények idézik elő, az ilyen hatalom számára különös jelentőséggel bír a gazdaság, az anyagi javak. Legfőbb feladata gazdaságszervezési jellegű: e nélkül a hatalom politikai realizációjára nincs lehetőség. S ez törvényszerű. A „kegyenc-hatalom”, mivel érzékeli saját „esetlegességét”, gyengeségét, befolyásolhatóságát, és megpróbálja ezeket politikai és szimbolikus-kommunikációs eszközökkel ellensúlyozni, arra törekszik, hogy a számára megadatott idő alatt, míg eggyé válik a hatalommal, minél jobban feltöltekezzen anyagi javakkal, biztosítsa saját gyarapodását (és azokét, akik mögötte állnak) a jövőre nézve is, amikor megszemélyesítője már lelépett a hatalom mágikus mezejéről.

A hatalmat a ragadozó ösztöne vezeti, aki mindent be akar kebelezeni, ami egyáltalán bekebelezhető, és az alkuszé, aki kiélezett versenyben próbál nyerni. Ezt a mai hatalom határozottan, feltűnően, minden takargatás nélkül képviseli.

A hatalom egyike volt azoknak a „vállalkozóknak”, akik a kilencvenes évek elejétől kezdve részesei a profitot (s leginkább az extraprofitot) érintő „alvilági osztozkodásnak”. Szakértői körökben van egy olyan vélekedés, hogy a tulajdon privatizációja – Oroszország második nagy huszadik századi forradalmának legfontosabb célja – megvalósult. „A tulajdon magánkézbe került... s nincs olyan politikai erő, amely ezt megkérdőjelezné”, így maga a forradalom a 2004. évvel beteljesült.³⁶ Én úgy vélem, ez helytelen megállapítás: a „csúcson lévők” „olaj-földgáz kultúrájának” erői továbbra is folytatni fogják az osztozkodást – ez megfelel az orosz társadalmi folyamatok természetes menetének. S a hatalom, megerősödésének, hatékonysága és szimbolikus tőkéje megnövekedésének függvényében egyre aktívabban fog ebben részt venni. Ezért én nem hajlok arra, hogy szolidaritást vállaljak az ilyen

³⁶ Jobb lesz holnap, mint tegnap volt? A folyóirat kerekasztalbeszélése. (A. Migranyan: „Ne egymást hibáztassuk”) (Zavtra lucse, csem vcsera?: za kruglim sztolom zszurnala. (A. Migranyan: „Nye nado obvinyaty drug druga”.)) In: Mir peremen. 2005. 1. sz. 25. o.

előrejelzésekkel: „Az állam szubjektum-jellegének helyreállítás, a végrehajtó hatalom összpontosulása az elnök kezében, és a parlament feletti teljes ellenőrzés, a „konszolidált” államhatalom az a politikai mechanizmus, amely korlátozott forrásokra támaszkodva is biztosítja az áttörést az össznemzeti feladatok megoldásában” (A. Migranyan). Az adott körülmények között sokkal valószínűbbnek tűnik a következő forgatókönyv: minden egyes esetben, mikor a hatalom megszemélyesítője (demokratikus úton) cserélődik, aktivizálódni fognak az újraelosztási folyamatok, a „talaj” létérdekei pedig a „csúcson lévők” figyelme szempontjából a perifériára szorulnak. Ezt a viselkedést csak két tényező korlátozhatja: az egyik a nemzetbiztonság, a másik a társadalmi robbanás fenyegetése.

Gazdasági értelemben véve az új posztszovjet hatalom legalább annyira abszolút újdonság, mint a korábbiak (az egyeduralom és a szovjethatalom) folytatása és önmegtagadása. Vannak olyan vonásai, amelyek emlékeztetnek származására. A mai hatalom nem állami vagyont képező államosítóként viselkedik, hanem olyan, sajátosan orosz privatizátorként, aki maga alakítja vagyonát profittermelő uradalmi birtokká. A nemzeti vagyont (s elsősorban az erőforrásokat) a palota tulajdonának tekinti, így a totális, mindenre kiterjedő állam egy palotabirtok (vagy udvari gazdaság) méretére zsugorodik. Érdekes, hogy V. O. Kljucsevszkij Nagy Péter utódainak hatalmára a „palotaköztársaság” terminust használta. Megközelítése használható többek között a mai „kegyenc-hatalom” leírásánál is.

A felhalmozási folyamat során az orosz hatalom újra teret enged régi ösztöneinek és szokásainak – úgy viselkedik, mint egy hűbérúr, vagy egy nagy kereskedelmi vállalat irányítója. Hűbérbirtoka azonban sem földrajzi, sem pénzügyi-gazdasági értelemben nem terjed ki az egész államra. Ennek eredményeképpen a vagyon magántulajdon-jellege ellentmondásba kerül a hatalom totális jellegével. A palotabirtok határain kívül az irányítás a minimumra csökken – ami azt jelenti, hogy kimerül bizonyos elkerülhetetlen közéleti feladatok ellátásában. A

„gazdálkodás” e típusának sajátossága abban rejlik, hogy legfőbb vonásai az ideiglenesség és feltételelenség. Pontosan ezért (bár rendelkezik a hűbérbirtok lehetőségeivel, amely az orosz hatalom természetéből adódik) a szolgálóbirtok gazdálkodásához hasonlít, csak éppen ebben az esetben nem földről, hanem tulajdonról és erőforrásokról beszélünk, amelyekkel az állam rendelkezik. A csúcshatalom lélektani hozzáállása a birtokláshoz aszerint változik, hogy tulajdonosi jogai mennyi időre korlátozódnak. Ezért az államiság eszméjét még csak nem is a hűbérbirtok, hanem a szolgálóbirtok alapján közelíti meg. A „csúcson lévők” körében ez ki is alakította az ennek megfelelő hozzáállást.

Az utóbbi tizenöt évben Oroszországban hatalmon lévő vezetők és csoportok megszokták, hogy az államra és polgáira úgy tekintsenek, mint időleges tulajdonukra. Ez még inkább felébresztette rablóösztoeneiket. A hatalom ilyen felépítését nevezhetjük földesúri köztársaságnak. Ma minden hatalmi intézményt áthat a tulajdonosi szemlélet. Ráadásul az utóbbi években megfigyelhető a hatalomhoz, mint öröklés útján is megszerezhető áruhoz való hozzáállás. Emlékeztetnék arra, hogy Oroszországban mindig is ez volt a tulajdonosi jogok legelfogadottabb bizonyítéka. Egy ilyen világmép (és gazdálkodás) keretei között minden „belső kommunikációnak” sokkal inkább egyéni (gazdasági), mint közéleti (a szó klasszikus értelmében vett politikai) jellege van. Az irányításban különösen jelentős szerephez jut a gazdálkodás elve: a közigazgatás egyre jobban hasonlít a „palotagazdaság” egy bizonyos kijelölt területéről való „betakarításhoz”. Ezzel összefüggésben megnövekednek a hatalom belső ellentmondásai: eddig leginkább mint hatalmi tulajdon létezett, ma pedig szakadásra, a metafizikus-hatalmi és a fizikai-tulajdoni elemek szétválasztására van ítélve. A kölcsönös összefonódás, az egység még egyelőre fennáll, de a gazdasági, materiális elemek dominálnak. Ráadásul nem az összhatalmi, hanem az egyéni-individuális „gyakorlati” érdekek győzedelmeskednek.

A mai hatalom úgy viselkedik, mint egy magánbirtokos,

egy gazdálkodó a maga szűk kis érdekeivel. A politikai elv és a hatalmi szubsztancia elmosódása, „cseppfolyóssá válása”, a behódolás az anyagi javak 20. század végi–21. század eleji hatalmának kiölték belőle az Orosz Föld Urának lelkületét. Emlékezzünk csak, milyen hevesen támadták II. Miklóst, amiért az 1897-es Összoroszországi népszámlálás kérdőívén e szavakkal határozta meg foglalkozását. Korszerűtlenséggel és túlzott hatalmi ambíciókkal vádolták. Pedig ő még csakugyan Úrnak érezte magát (a terület és a rajta lakó nép gazdájának), s Oroszországban épp ez jelenti a normát, az állam rendes hozzáállását. Ha az Úr ügyeskedő uraskává változik, ez az országra nézve különösen veszélyes. A tulajdonosi szellem elnyomja a hatalmi elvet, s felborul hatalmi és az anyagi-tárgyasult szubsztanciák stratégiai egyensúlya. Ennek eredményeképpen a hatalom többé már nem játssza a társadalmi moderátor szerepét, nem látja el integráló és mobilizáló funkcióját, hanem saját hasznát keresi. A magánérdek eluralkodása a hatalmi szférában azzal fenyeget, hogy a „csúcson” zajló állandó osztozkodás, az anyagi javak, a rendelkezésre álló erőforrások folyamatos újraelosztása visszavonhatatlanul kontrollálhatatlanná válik. Ily módon a teljes gazdasági tevékenység kimerülhet a „rablásban”. Emellett elvész a nép szükségleteire valamenynyire is tekintettel lévő állam eszméje.

S végül még egy dolgot meg kell említenünk. A „kegyenc-hatalom” és vele kapcsolatban álló felső társadalmi réteg jóléte a kereskedelemre épül, mégpedig a külkereskedelemre, ami az erőforrások kizsákmányolásán alapul. Itt a főszereplők nem azok, akik termelnek, hanem akik eladják az árut. Nem véletlen, hogy a – hivatalnokok örökbirtokává alakult – állami bevétel fő forrása „a nyersanyagok világpiacon áremelkedése nyomán lendületesen növekedő export”.³⁷ A „csúcson lévők” ma szó szerint a „Rubljovka civilizációját” képviselik (hiszen ezt a „rubel” szóból képezzük. E logika keretein belül lényegtelen,

³⁷ Inozemcev V.: Az „államosított” gazdaság magánadósságai. (Csasztnije dolgi „ogoszudarsztvlennoj” ekonomiki). In: Profil, 2005. 29. sz. 38. o.

milyen pénznemben gondolkodunk. Bár, persze, a mai elit igen jellemző tulajdonsága, hogy külföldi valutában számol). Érdekes módon e hivatalnokok „elődei”, a Nagy Péter utáni korban „csúcson lévők”, a 18. századi „kegyenc-hatalom” éppen ilyen társulást képeztek. „A reformátor kemény akarata elérte, hogy ezek az emberek valamiféle illuzórikus „közös ügy” érdekében egyesüljenek. Amikor I. Katalin személyében a hatalom fétise került a trónra, úgy érezték, végre önmaguk lehetnek... Meggyűlöltek egymást, mint az egykori barátok, és kereskedni kezdtek Oroszországgal, mintha csak a saját zsákmányuk volna. Semmilyen fontosabb ügyet nem lehetett elintézni, ha az ember nem fizette le őket, mindegyiküknek szabott tarifái voltak, s feltétel volt, hogy ne tudójon ki a többiek felé, mennyi ütötte a markát. Méltó gyermekei voltak az őket felnevelő fiskális-rendőrállamnak, örökölték önkényét, a törvény és az egyén iránti megvetését, eltompult erkölcsi érzékét.”³⁸

Ugyanakkor a kereskedelem „olaj-földgáz kultúrája” – az ünnep, a „happening”, a fényűző élet kultúrája, alapja az anyagi „extrafelesleg”, a kisebbség túlfogyasztása és a többség nélkülözése. Erről mostanában sokat írnak – ezért mindenki tud róla. Idézzük csak fel egy másik, múltba merült kultúra, a paloták és bárók kora-császárkori, „átmeneti” kultúrájának mindennapjait: „Az elme szükségletei kihunytak a kegyek és a vigasságok keresése közben... A feslett udvarban, melyet minduntalan ünnepélyek szórakoztattak... Ez a csorda, „külföldiek gyülevész hada”, pukkadásig tömte és ájultra vigadozta magát azon a pénzen, amit a népből sajtoltak ki... Míg az udvar páratlan pompában él, a kincstárban – írták a követek – nincs egy garas sem, ezért nem fizetnek senkinek.”³⁹ Ez nem véletlen egybeesés. A kereskedelmi, „rubel-függő” kultúra az ünnep kultúrája. Ez a nyelvben is tükröződik. B. A. Uszpenszkij megállapítása szerint az orosz „torzsesztvo” (ünnepély) szó kez-

³⁸ Idézi: Kljucsevszkij V. O. Uo. 3. kötet 99. o.

³⁹ Id. Uo. 137. o.

detben kereskedelmet jelent, de később, a görög nyelv hatására új jelentést nyert: az össznépi ünnepséget kezdte jelölni. Mind az akkori, 18. századi, mind a mai hatalom realizációja – a „csúcson lévők” kultúrája összefügg a fényűző (persze, nem össznépi) ünneppel, melyre a pénzt az elit zsákmányává tett Oroszország, annak áruba bocsátása biztosítja.

Az orosz hatalom múltjának és jelenének vizsgálata után levonhatjuk a következtetést: ha az orosz hatalmi tradíciókra ráhúzzuk a választásos modellt (akár annak mai, demokratikus változatát), ez a hatalom mutációját váltja ki. Az ilyen mutáció eredménye (vagy köztes állapota, mely átmeneti, látens, esetleg tartós) egy olyan jelenség, melyet „kegyenc-hatalomként” jellemezhetünk. Ez a hatalom gyenge, ingatag, befolyásolható, anyagi, magába zárkózó, távol állnak tőle a közös társadalmi problémák, maga a társadalom, a „talaj”, a nép. Ténylegesen csak más kegyencekre támaszkodhat, ezért ő maga kezd el ilyeneket kitermelni. Úgy tűnik, az egyeduralom komplexusával küzdő orosz hatalom természetéhez nem tud organikusan illeszkedni a választás elve, mely (formálisan, jogilag, vagy gyakorlatilag) egy meghatározott időre korlátozza a hatalom birtoklását. A hatalom birtokosában ideiglenes szerepe az ad hoc helytartó, a kegyenc pszichológiai hozzáállását alakította ki. Ezek az emberek, akik egy időre „alkalomadtán” bekerültek a hatalomba, a hatalom körüli szférába, hajlamosak arra, hogy saját érdekeiket azonosítsák (pontosabban felcseréljék) az állam- és közérdekekkel. Az elit ennek megfelelő tipikus viselkedését a nép, a „talaj” tisztességtelennek („a hatalom megrontásának”) tekinti.

A választási elv és az ideiglenesség egyaránt a hatalom zavarát, „ad hoc” jellegét, „trónbitorlószerűségét” jelzik. Elmentmondanak az orosz hatalom természetének, mely feltételezi a folyamatos átörökítést (a hatalom továbbadását a – születés és halál természetes biológiai folyamatának megfelelően – következő törvényes birtokosnak). Ugyanakkor a hatalom

természete, a csúcshatalom jellege folyamatosan ki van téve a külvilág hatásainak. A változó életfeltételek változtatásokat, a külsőségek, a megjelenítés technológiájának megújulását teszi szükségessé. Az élet arra kényszeríti a hatalmat, hogy „nyüzsgjön”, és alkalmazkodjon az újabb és újabb léthelyzetekhez (mellesleg, a legtöbb orosz állampolgár így határozta meg saját életfilozófiáját). A „kegyenc-jelenség” a hatalom önrealizációjának egy lehetősége kritikus, válságos időszakokban. Természetesen minden új történelmi helyzetben valami hozzáadódik ehhez a modellhez, ami alakít rajta. A „kegyenc” a monarchiában és a köztársaságban két egymástól teljesen eltérő megvalósulása.

Az orosz hatalom számára a monarchia jelentette az egyetlen lehetőséget arra, hogy „ad hoc” jellegét kiküszöbölje – azáltal, hogy törvényesítette az átörökítés helyes, azaz dinasztikus rendjét. Amikor a csúcshatalom visszatért a dinasztikus legitimitációhoz, többé már nem érezte magát ideiglenesnek, s nem viselkedett kegyencként, „részlegessége” megszűnt, kiteljesedett. A lakosság többsége számára ez törvényessége bizonyítéka volt. Ma a választási elv – az időlegesség, az „ad hoc” jelleg – a politikai játszma egyik megkerülhetetlen szabálya. Ez egy korlátozás, amit az orosz hatalom felvállalt, hogy megfeleljen a kor igényeinek, hogy kiléphessen a nagyvilágba. De az, hogy az egészen új körülmények között a hatalom „kegyencként” kezd viselkedni, és a társadalom ezt semmilyen komolyan vehető módon nem szankcionálja, arról tanúskodik, hogy a hatalom továbbra is orosz típusú, természetesen és a társadalomban betöltött helye nem változott. A mai „kegyenc-hatalom” felhasználja a legújabb nyugati technológiát, modernizálja magát, és magához ragadja nem csak a materiális, hanem a szimbolikus javakat is – amilyen a nép szeretete, elismerése, támogatása. Ez biztosítja számára a túlélést, megjelenítője számára pedig politikai befolyásának megőrzését még távozása után is. Az ilyen hatalom, míg a társadalom irányában – alapjában véve – destruktív, saját érdekeit igen hatékonyan tudja képviselni.

A posztszovjet hatalom képlete

1. Mit mondhat a hatalom a hatalomról? (A hatalom legitimációjának és átörökítésének megalapozása)

A történelem arról tanúskodik, hogy az orosz hatalom, a társadalmi tér ezen éltető eleme, kifejezetten törékeny, labilis jelenség, amely különösen érzékenyen reagál a társadalmi ingadozásokra és belső „kilengésekre”. Úgy tűnik, a hatalom „kegyencsé” változását, az e téren jelentkező rendetlenséget és zűrzavart sok tekintetben megmagyarázza a rendszernek, az átörökítés és az utódlás módjának megváltozása. Érthető, hogy Kljucsevszkij „a csúcshatalom törvényszerű felállásának kérdését” „az államrend régi és sarkalatos kérdésének” nevezte.

Nem mondhatjuk, hogy a hatalom jellege – a forradalom előtti, a szovjet és a mai demokratikus időkben – belső stabilitással rendelkezik. Az ebben a tekintetben látszólag leginkább egyértelmű rendszer – az egyeduralom – példája azt mutatja: a rend itt a rendezett zűrzavar volt. A hatalom folytonosan újraértékelte saját legitimításának alapjait, mivel érzékelte, hogy van, amiben hiányos, más elemeire viszont a túlbiztosítás jellemző. Válságos időszakokban a csúcshatalom „felállásának” és továbbadásának bonyolult konstrukciói alakultak ki, melyben keveredtek a különböző, a múltból kölcsönzött és a jelen által kikényszerített elemek. Az esetek nagy részében ezek a modellek biztosították az adott kormányzat tartósságát, de a továbbiakban felülvizsgálatot igényeltek. Minden új periódus létrehozta a maga keverékét, amely a „régí rend” átdolgozott

elemeit (vagy ezek utánzatát) és aktuális „újdonságokat” tartalmazott. A szovjet és a posztszovjet hatalom esetében még ennél is feltételesebben beszélhetünk tartós tradíciókról. Lássuk tehát, hogyan építi ki és fel magát az új orosz hatalom.

Az „önmeghatározás” folyamatában úgy viselkedik, mint-ha elődeinek folytatása és örököse – s ugyanakkor ezek ellentéte volna. Ez születése pillanatában látszott a legjobban. Az egykori szovjethatalom alkonyán, a nyolcvanas évek közepén, az akkori hatalmi konstrukció bebizonyította életképtelenségét, és gyakorlatilag összeomlott. Kívülről nézve ez meglehetősen nyilvánvalónak, sőt, természetesnek látszott – a helyzetet az öregedő pártvezérek okozták, akik biológiai haláluk pillanatáig ragaszkodtak hatalmukhoz. Úgy tűnt, a megoldás egyszerű: az „öregeknek”, akiknek „lejárt az idejük”, oda kéne engedniük a „fiatalokat” a hatalomhoz. Ám az ezt követő események megmutatták, hogy a helyzet jóval bonyolultabb volt. Valójában annak a rendszernek a biológiai öregedéséről volt szó, amelyet öregek hoztak létre, s amely öregeket termelt ki – a társadalom egy új életciklusának kezdetéről. Az idő múlása, a természetes folyamatok formálissá tették a legitimáció minden formáját, egyet kivéve: ez a bojárokkal kötött „titkos egyezség”. Bár ennek is inkább csak szimbolikus jelentősége volt. A vezér személyéről mindig a „Rangtáblával” összhangban döntöttek, a leszolgált évek, s a párhierarchiában ennek megfelelően elfoglalt hely alapján (s ez valamelyest emlékeztet a Kijevi Oroszország lineáris leszármazási rendjére). Így, a párt „születési listáján” elfoglalt helye révén lehetett főtitkár az orvosi értelemben „reménytelen állapotban lévő” Andropovból, majd Csernyenkóból. Ők hárman Brezsnyevvel diszkreditálták a nép szemében a csúcshatalom „párton belüli újratermelését”. Az új idők megkövetelték a demokratikus legitimáció aktualizálását.

Gorbacsov éppen ehhez folyamodott. Az államhatalmi erőszak legitimációjának hiányát demokratikussal igyekezett kompenzálni. Miután a párton belül „kiválasztották”, Gorbacsov az „Országos Gyűléshez” fordult (mint egy olyan válasz-

tás esetében, amely a Bojárok Dumája, a Legfelsőbb Titkos Tanács vagy a Szenátus részvételével történt). A néptől kapott megerősítés, az elnöki poszt lehetővé tette számára, hogy a „részleges” (a Politbüro által korlátozott) hatalmat teljhatalomra cserélje, és csökkentse a „palotán belüli zavaros idők” veszélyét. Mindez a társadalmi élet demokratizálásának háttere előtt zajlott, hiszen az „új egyeduralom” létrehozása megkívánta a nép felszabadítását. S mindezt a párt „Megváltó-demiurgoszána” megidézése kísérte: Leninnek kellett a vezér tévedhetetlenségét igazolnia. Ám a történelem nem hagyott elég időt az utolsó főtitkárnak új alapokon álló hatalma megerősítésére, egy új, a kornak megfelelő „egyezményes” hatalmi konstrukció kialakítására. A csúcshatalom helyzetének tisztázatlansága az egész rendszer összeomlásának egyik oka lett.

Gorbacsov, bár nem ezt akarta, de Jelcinnek kedvezett – ő használta fel a főtitkár leleményeit, ahogyan egykor II. Katalin is hasznára fordította az általa megbuktatott III. Péter örökségét. Gorbacsov újításai, szakítása a múlttal Jelcint is felszabadították a kötöttségek alól, és ő még tovább ment – az össznépi választásig. A hatalom megszerzésének választásos elve ma a demokratikus hatalom fundamentuma, legfőbb alapja. De nem az egyetlen. A kilencvenes években a csúcshatalom (az elnöki hatalom) valamiféle új, instabil és feltételes konstrukcióban jelent meg. Ebben különösen nagy hangsúlyt kap a személyes elv: erősen függ a hatalmat birtokló és képviselő személytől. Ez az ember határozza meg a hatalom képét. A Jelcin által megjelenített hatalom a demokratikus és az egyeduralmi elvek között egyensúlyozott (s személyhez, nem párthoz kötődött). A „jelcinizmus” virágkorában az „össznépi” („az egész orosz föld általi”) választás megerősítette, alappal látta el annak a kerületi első titkárnak az egyeduralmi igényeit, aki nem szerezhette meg a Szovjetuniót, de kikanyaríthatott belőle egy nagy darabot – Oroszországot. Jelcin, aki a párton belül mindig másodhegedűs volt, kiválasztottságát (leginkább saját ma-

ga számára) azzal támasztotta alá, hogy romba döntötte a pártot és a szovjet birodalmat. Éppen a rombolás küldetésének végrehajtása, egy „ellen-teremtő” szerepének eljátszása (annak idején Lenin is ebben a szerepben tűnt fel) tette lehetővé a „népi cárnak” megszerezni és megtartani a hatalmat a „demokrácia győzelmének korában”.

Jelcin, miközben lerombolta az országot és az addigi életet, megalkotta, megteremtette az új hatalmat. Az új orosz hatalom teremtője után, már a készbe ült bele a végrehajtó, a felhasználó, aki azonban olyan simán helyezkedett bele a régi hatalmi formákba, ahogyan az öntőformát tölti ki az olvadt fém – s ez is egyfajta tehetség. Figyelemre méltó, hogy Oroszországban a hatalomra kerülő emberek alkotóerejét teljes egészében felőrli, feléli maga a hatalom. A társadalom, a társadalmi programok számára semmit nem őriznek meg magukból. Az emberi önmegvalósításra (az ember nevében és az ember javára) semmi sem jut a hatalom embereinek személyiségéből. A kivételek, s ez fontos, mindig a „kifejlett hatalmi rendszerek” megerősödésének időszakára esnek, mint a három utolsó cár uralkodása, a „brezsnyevizmus”, vagy az „ellentmondásos” (azaz túl sok áldozatot követelő, s a személyiséget lábbal tipró) sztálini társadalmi alkotómunka. (Egyébiránt, Nagy Péter műve hasonló ellentmondásokkal terhes.)

A hatalomalkotás folyamata több fázison ment keresztül, s mindegyik fázis más, rá jellemző módszert választott hatalma megszilárdításához. Amikor még éppencsak hatalomra került (kihasználva a nép bizalmát, amelyet az nem annyira a demokráciába, inkább magába a hatalomba vetett), az új, demokratikus Oroszország elnöke egy olyan modellt építésébe fogott, amely látszólag teljes ellentétben áll a demokrácia eszméjével: ez a nép által felkent uralkodó. A demokratikus elvet arra használta, hogy alapot szolgáltatson egyeduralmi törekvéseihez – tehát a demokratikus elv funkcionális, alárendelt szerepet kapott a hatalmi legitimitáció rendszerében. Egy áldinasztikus leszármazási rendszer konstruálása – amely nélkül, valódi dinasztia vagy az azt helyettesítő párt híján egyeduralom nem

lehet meg – szükségessé tette, hogy az orosz hatalom történelmi múltja felé forduljon.

A bolsevik hatalmat gyakorlatilag trónbitorlónak kiáltották ki, a demokratikus pedig egyenesen a monarchiával hozta magát kapcsolatba (persze nem formálisan-jogilag, csak szimbolikusan). Az az ember, aki megsemmisítette az egyeduralkodók és az egyeduralom utolsó menedékét – az Ipatyev-házat –, valójában kezdeményezte a Romanovok rehabilitációját, a cári múlttal való kiegyezést, a „fehér eszme” és az emigráció romantizálását. Ebben a tekintetben sokkal természetesebben fest Putyin egy olyan vezető szerepében, kinek személyéhez a szovjet múlt visszatérése köthető. (Amúgy az orosz hatalomra egyáltalán nem érvényes az „ami volt, elmúlt” szemlélet, nincs olyan emlék, amit ne tudna felidézni és felhasználni. Így a hatalom lezárja a leszármazásos legitimáció által leírt ívet, amely a cárokkal veszi kezdetét, és a főtitkárokon keresztül az elnökökig ér.)

Az, hogy Jelcin nem elégedett meg a régi Oroszországgal, a dinasztiaiával és a monarchiával való szimbolikus kapcsolattal, hanem megpróbálta formálisan is megszerezni a monarcha státuszát⁴⁰, nagyon is illik szellemiségéhez. Csak neki juthatott eszébe ez a bomlott, az átlagos, normális ember nézőpontjából megvalósíthatatlannak látszó gondolat. A logika, amit tükröz, teljesen világos és érthető. Nem sikerült a kommunistáknál (ott, amikor megpróbált a csúcsra jutni, kiközösítették), nem jött össze a demokratákkal (itt ugyan első lett, de mégis csak „közülük egy”) – talán II. Boriszként sikerrel jár. A „demokratikus” Uralkodó az orosz egyháznak is esélyt adott – nem az egyház kedvéért, hanem a hatalom nevében.

A vallás felvétele a hatalmi legitimáció eszköztárába „Is-ten kegyelméből való”, tradicionális jelleget kölcsönöz a modern hatalomnak. Ugyanakkor megszakítja a folytonosságot a

⁴⁰ Lásd erről: „Ekszpertyiza” kerekasztalbeszélgetés: „A peresztrojka a transzformáció kontextusában” (Kruglij sztol „Expertyiza” „Peresztrojka v transzformacionnom kontyekszte”. Moszkva, Gorbacsov-Fond, 2005. 12. o.

szovjet rendszerrel: a bolsevikok diszkreditálták az evilági megváltás eszméjét, kézenfekvő volt hát a visszatérés a vallásos megváltás eszméjéhez. A pravoszláv egyházzal – a birodalom és a tradíció szimbólumával – való összefonódás a hatalmat a megváltás eszközének szimbolikus jelentésével látja el. Ez a konstrukció egyáltalán nem paródiája a múltnak, s nem a hatalom (és a nép) valódi keresztényi szellemiségének újjáélesztése, hanem a kereszténység utáni jelenkor képződménye. Ám a hatalmi modell kifejezett deszekularizációja (pontosabban, deracionalizációja) újból mitizálja a csúcshatalmat és az általa alkotott politikai rendszert, s még „mágikus” jegyekkel is felruházza. El kell ismerni, hogy az elnöki hatalom e „szakrális-mágikus” transzformációja megfelel azoknak a sajátosságoknak, amelyek a lakosság hatalomfelfogását jellemzik.

A jelcini „választott egyeduralom” nagy pillanata, amely a cári család maradványainak újratemetésével esett egybe, váratlanul II. Borisz monarchista illúzióinak végét hozta el. Az új orosz hatalom megteremtőjén kifogott a természet. Viselkedése gyakran nem felelt meg az egyeduralkodó iránt támasztott elvárásoknak⁴¹, később azonban egészségi állapota tette erre alkalmatlanná. A betegség arra kényszerítette Jelcint, hogy feladja hatalmát. Az 1996-os választásokon már „egyezkedő” arcát mutatta. Válaszul erre, megnövekedett az „arisztokráciaellenes” hangulat és a csúcshatalommal szembeni kritika. A népi támogatás energiájának elvesztése kiélezte a helyzetet, és arra készítette a hatalmat, hogy magába zárkózzon (a Kremlben, vagy a Moszkva környéki rezidencián). Összehangolt

⁴¹ Ebben Jelcin Hruscsovra hasonlított, aki „gyakori nyilvános fellépéseivel, beszédeivel és a külföldi tudósítóknak esetenként ittasan adott nyilatkozataival nem csak saját személyes presztízsét játszotta el a nép körében, de a Hatalom tekintélyét is. Hruscsov szerepléseit kezdték kinevetni, egyre kevésbé vették őt komolyan.” (M. Heller, A. Nekrics: Utópia a hatalomban. (Utopija u vlasztyi.) Moszkva, 2000, 608. o. A „rang” követelményeitől való látványos eltérés révén az ország más vezetői is diszkreditálták magukat: pl. I. ál-Dimitrij vagy III. Péter.

bürokratikus gépezet híján csak környezetében (barátok, bizalmasok körében) található támogatásra. S ez volt az a körülmény, amely véglegesen megfosztotta hitelétől a nép szemében. Hogy elkerüljék a „zűrzavart a palotában”, és a fenyegető „forradalmi rendkívüli választásokat”, a hatalom – nyugati mércével – antidemokratikus megoldást választott: elkezdtek keresni az utódot. Ez a – nem éppen korszerű, de nagyon is időszerű – akció, amely rövid távon helyreállította legitimációját, megmentette a hatalmat – de megtestesítőjét már nem.

A hatalom „putyinizációja” nem érvénytelenítette azt a konstrukciót, amelyet az még a jecini időkben vett fel. A nép értelmezésében különös jelentőségre tett szert a hatalomátadás procedúrája. Ebben a szovjet és az egyeduralmi példa szintézisre jutott a jelen demokratikus gyakorlatával. A hatalom továbbadásának (az irányításra már képtelen vezér kezéből az örökösébe) „utódfelmutató” módja megelőzte az „aktív választást”. A kulisszák mögött Jelcin bohócbukfencekkel tarkított drámát játszott (ilyen bukfenc volt például a miniszterek cserélgetése), amely valami tragédiaszerűbe torkollott. 1999. december 31-i televíziós beszéde egyszerre volt végrendelet és nyilvános gyónás. Akkor Borisz Nyikolajevics még egyszer utoljára megcsillogtatta csalhatatlan hatalmi ösztönét. Gyónásával belépett a nép előtt vezeklők sorába, akik ezzel „önkezüik által” megtisztultak a nagy uralkodók minden bűnétől.

Az orosz életben (s a politikaiban is) a gyónás aktusa, melyben a (szóbeli, szó általi) megnyilatkozás révén szabadul meg az ember bűneitől, egyébként is fontos szerepet játszik. A cárok nyilvános gyónásának azonban szimbolikus jelentősége van. Az orosz hatalom legjelentősebb megtestesítői folyamodtak egykor a gyónáshoz – így békült meg velük a nép. Rettegett Iván az opricsnyina áldozataiért, Sztálin a háborús veszteség miatt gyakorolt bűnbánatot. (Utóbbi híres győzelmi pohárköszöntője, amelyet a szenvedéseit kitartással viselő orosz népre mondott, ezt a jelentést hordozta.) Hruscsov Sztálin hibáiért. A közelmúltban Jelcin véste így bele magát a nép emlékezetébe. Mellesleg, az ő gyónása, melyben elkövetett hibáit

tárja fel, lényegében Leninéhez hasonló. Hiszen az orosz 20. század alapító atyja a X. kongresszuson, 1921-ben szintén bűnbánatot gyakorolt, a párt, tehát a nép színe előtt. Meglehetősen világos, milyen politikai értelmet hordoz ez az aktus: „ha a vezér elismeri hibáját, ezzel a hiba meg nem történtté válik, a vezér pedig tévedhetetlen marad”⁴². Vagyis a gyónással a hatalom embere nem annyira beismeri, mint inkább „leveti magáról” bűnét. A meggyónt hibák kijavítását pedig utódjára bízta: Lenin – gyakorlatilag – Sztálinra, Jelcin Putyinra.

Jelcin bevezette az új orosz hatalom továbbadásának azt a módját, amely során az „uralkodó” személyes szándéka és ki-nevezése dönt az utódról. Ez a régi ötlet, amely modern körülmények között eddig csak egyszer valósult meg, (emlékezzenek Nagy Péter elképzelésére, Sztálin utódállítási kísérleteire, vagy Brezsnyev eljárására a „koronaherceg” Csernyenkóval) a posztszovjet hatalmat kvázi-örökléses jelleggel ruházta fel. Megint csak a rangsor szerinti öröklési mód egy újabb változatával van dolgunk: a ragsort a hivatalban lévő elnök szabja meg, a nyilvános népi jóváhagyás (vagyis a választás) pedig törvényes keretet biztosít az utód „trónra léptetéséhez”. A hatalomátadás módja által maga a szabad választás elve torzul, melynek az elnökválasztási kampány, a jelöltek vetélkedése során kellene érvényesülnie. Ám az eljárás megfelel az évszázadok alatt kimunkált orosz tradícióknak. S meg is erősíti: orosz körülmények között az államhatalmi erőszak legitimációjának hiányát a demokratikussal pótolják – és nem fordítva.

A mai demokratikus hatalom (s ez nem furcsa vagy természetellenes, hanem teljesen törvényszerű) az általánosan választott (népi) monarchia és egyezményes (a vezető rétegekkel kötött titkos megállapodás értelmében korlátozott) egyeduralom. Épp e két „relatív elem”, „következetlenség” határozzák meg arculatát. Az egyeduralomnak, s annak korporatív-bürokratiz-

⁴² Heller M., Nyekrics A. Uo. 109. o.

kus alapjainak megerősödésével ez a bonyolult konstrukció némileg leegyszerűsödik. A hatalom igyekszik formálissá, tisztán szimbolikussá tenni mind az „oligarchia”, mind a demokrácia elveit, melyekre támaszkodik. Miközben megpróbál megszabadulni azoktól a kötöttségektől, amelyek ezekből fakadnak, bevezeti önmaga újratermelésének egyetlen természetes módját: ez a hatalomtól való hatalom „generikus”, „dinasztikus”. Ez lényegében nem igényel jogi definíciót – ennek köszönhetően képes a csúcshatalom mintegy a törvényen kívül (pontosabban – felette) létezni. S ebbéli törekvésében egyébként a nép is támogatja. A hatalom evolúciója olyan formákat produkál, amelyek ránézésre a szovjet mintákra emlékeztetnek. Sok, az utóbbi időben igen népszerűvé vált szakértői értékelés valójában nem más, mint reakció a hatalom külsődleges transzformációjára, mely az oligarchikus rendszerből a korporatív-bürokratikusba, a „posztszovjet brezsnyevizmusba” vezetett.⁴³ Ám a hatalom belső átalakulását (vagy akár a transzformáció vektorát) lehetetlen ezekkel a képletekkel érzékelteni.

A csúcshatalom, vagyis az elnöki hatalom több különböző, szélsőségesen ellentmondásos elven alapul, s ez instabillá és megkérdőjelezhetővé teszi. A demokratikus szerveződés elve, mely formális alapját képezi az elnöki hatalomnak, nem teszi lehetővé, hogy a különböző eredetű elveket teljesen asszimilálja, és bekebelezze azt, ami akadályozza megszokott, hagyományos megvalósulását. Ez különösen nyitott helyzetet hoz létre számára, az önmegvalósítás számos lehetséges variációjával. Éppen ezt mutatja a két első elnök példája, s ezért értékeli őket a lakosság nagy része tökéletesen ellentétes módon.

Ismétlem, a mai demokratikus választások a már kijelölt uralkodó népi kikiáltásának (tehát megerősítésének, a trón idő-

⁴³ Sevcova L.: Hogyan vallott kudarcot Oroszország a demokráciával? A politikai visszarendeződés logikája (Kak Rosszija nye szpravilas sz demokratyiej: logika polityicseszko go otkata.). In: Pro et Contra. 2004. 8. kötet 3. szám 50–52, 53. o.

leges elfoglalásához való hozzájárulásnak) aktusává transzformálódtak. A hatalmon lévő személyek váltakozását most már nem a születési sorban elfoglalt helyük határozza meg, s nem is a („mesztnyicsesztvóra” hasonlító) nőmenkletúrán belüli számítások, hanem a véletlen – a hivatalban lévő uralkodó szándéka, amit az elit csoportjaival kötött megállapodás („alku”) szentesít. Ez esetleges jelleget ad magának a hatalomnak, a trónbitorlás színezetét, s ez lehetőséget ad arra, hogy bármikor felülvizsgálják „a sorrend helyességét”. Bizonyosság erre az a momentum, hogy Putyin idejében a demokratikus hatalom „alapító atyját” gyakorlatilag trónbitorlónak titulálták, s látványosan elhatárolódtak a jecini örökségtől. A csúcshatalom korlátozott voltának, gyengeségének kompenzálására szolgáló eszközök a bürokrácia megerősítése, a hatalmi szféra feltöltése „saját emberekkel” (egy soron következő hatalmváltás esetén Putyin „militokráciája” ugyanúgy a múlté lesz, mint egykor Jelcin „oligarchikus rendszere”), népi image kialakítása (hogy a nép magáénak érezze) és népi felhatalmazás megszerzése.

Ismét felmerül az igény a hatalom szakralizálására, az isteni felszentelést pótló népi választásra, csakúgy, mint egy kiválasztott fellépésére. Utóbbi az „igazi uralkodó” szerepe illeti (aki az egyetlen lehetséges, „felülről hitelesített” – nem véletlen, hogy a választás során nincs alternatív jelölt), a hatalom és a nép egységét kell szimbolizálnia. Ebben az összefüggésben már érthetőnek látszanak a jelenlegi hatalomnak a 17. sz. elejére tett utalásai, amikor, a Romanov-kor kezdetén, a „választásos monarchiában” a cár a nép, „az egész föld” kreatúrájának tűnt, akit az isteni akarat vezérel. S azok az utalások is, melyek a demokratikus Oroszország kezdetéhez vezetnek: június 12. – bizonyíték a korszerűsésre, s az orosz néphatalom újjászületésére (természetesen nemesebb formában).

A mai hatalom legfőbb ellentmondása minden bizonnyal abban áll, hogy a „talajtól” teljesen elszakadva, „felfelé” és „nyugat felé” orientálódva, mégis a „gyökerekre” kell folyamatosan mutogatnia, megfelelni a „népi” hatalom kritériumainak. Ez az orosz hatalomnak állandó problémát okoz, amely

valószínűleg kettős természetével magyarázható. Számára soha nem volt elegendő a belső, „gyökerek” általi legitimáció, „külsőre” is szüksége volt. A moszkvai fejedelmek-cárok hatalma magában hordozta legitimációját (örökbirtokuk volt, melyet a Rurikok ősei hagytak rájuk), de ugyanakkor külső, magasabb legitimációra is igényt tartott – ennek forrása volt először a mongol „cár”, majd a bizánci, sőt római „gyöke-
rek”.⁴⁴ A pétervári monarchia az európai hatalmi és ideológia szférához való kötődéséből élt, a 19. században pedig inaszkadtáig igyekezett megszerezni a vezető szerepet Európában, irányítani az európai ügyeket.

A szovjethatalom hajnalán a legitimáció „külső vonala” – melyet Marx, az internacionalizmus és a világforradalom képviselt – sokkal fontosabb volt a belső beágyazottságnál. Az érett szovjethatalmat a nemzetközi szocialista mozgalomban játszott vezető szerepe, s a harmadik világban érvényesülő moszkvai befolyás erősítette. Bár az „államszocializmus” megerősödésével a Szovjetunióban valóságos izolációs kultúra jött létre a politikában és a gazdaságban (az izolacionizmus egyébként is jellemzi nemzetünk politikai kultúráját), számos kutató szerint a szovjet történelem „értelmezhető úgy, mint folyamatos, ám nem túl sikeres kísérlet” az ebből való kitörésre. Már a brezsnyevi időkben formálódni kezdett a szándék, hogy „csatlakozzunk Európához”, készülődni kezdett a westernizáció újabb hulláma.

A mai hatalom, melyet az „európaiság” öröklött komplexusa terhel, rögeszmésen Nyugatra igyekszik, egy kívánna lenni a nyolc „legnyugatibb” ország sorában, bennfentes a kiválasztottak között. Abban, ahogy a hatalom „legitimitáski-

⁴⁴ Lásd erről: Pivovarov Ju. Sz. : A reform előtti Oroszország politikai kultúrája (Polityiceszkaja kultura poreformennoj Rosszii.) Moszkva, 1994, 43–54. o. A császári hatalom legitimitásának európai aspektusáról (O jevropejszkom aszpektye legitimnosztyi imperatorszkoj vlasztyi) lásd: Pivovarov Ju. Sz., Furszov A. I.: II. Katalin. Az egyeduralom és az orosz hatalom. (Jekatyerina II. Szamogyerzsavije i russzkaja vlaszty) In: RIZS, 1. kötet 4. sz. (ősz) 1998. 233–236.

egészítést” keres önmaga számára, összetett, kettős identitása nyilvánul meg, amely különben is eléggé jellemző az oroszokra. Ahogyan G. G. Diligenszkij megjegyezte: „Megállapíthatjuk, hogy a „másik”, mindenekelőtt a nyugati világ sajátos fogadtatása (hasonlóképpen a keleti világ – Bizánc és az Arany Horda – egykori fogadtatásához) természetes strukturális eleme a nemzeti tudatnak, az orosz nép identitásának. Lehetséges, hogy ebben a tekintetben az oroszok különböznek a Nyugat és a Kelet „teljességtudattal” rendelkező népeitől, melyek anélkül dolgozták ki saját identitásukat, hogy „másokra” különösebben tekintettel lettek volna.

Oroszország, amely elszántan igyekszik elsajátítani a nyugati tapasztalatokat, miközben magába szívja és feldolgozza azokat, ugyanakkor át is alakítja valami ellentétessé (vagy legalábbis valami nagyon különbözővé). Ennek eredményeképpen az elsajátított „idegen” tudás az „eredeti orosz” részt erősíti.⁴⁵ A mi hatalmunk számára az ilyen sajátos eredménnyel járó önidentifikáció különös jelentőséggel bír. Rá van szorulva a külföldi tapasztalatokra, eltérő politikai modellekre, a mai kor kívánalmainak megfelelő kommunikációs, PR, üzleti stb. technológiák elsajátítására. Ezek új kontextusba helyezik a hatalmat, korszerű formát kölcsönöznek neki, de lényegén nem változtatnak. Ellenkezőleg: lehetővé teszik túlélését, alkalmazkodását az új létfeltételekhez, játékszabályokhoz.

⁴⁵ B. A. Uspenszkij a következőket írta erről: az idegen kulturális modellek orosz talajra hullva rendszerint „teljesen eltérő tartalmat kapnak, amely nem hasonlít sem az elsajátított kultúrára, amely a modellt adta, sem a recipiens kultúrájára. Az eredmény – éppen az idegen kulturális orientáció segíti elő az orosz kultúra sajátos fejlődését.” Az orosz értelmiség, mint az orosz kultúra specifikus jelensége. (Russzkaja intyelligencija kak szpecificsieszkij fenomen russzkoj kulturi). In: Etűdők az orosz történelemről. (Etyudi o russzkoj isztorii) Szentpétervár, 2002. 397. o. Ami a hatalmat illeti, éppen az idegen anyag elsajátítása, a modern összehatást keltő nyugati technológia, fogyasztói minták, koncepciók befogadása teszi számára lehetővé, hogy természetével összhangban létezzon, s az évszázadok során mint orosz hatalom valósítsa meg önmagát.

Elérkeztünk előzetes következtetésünkhöz. Az orosz hatalom hosszú története során konstrukciók, szerveződési sémák, technológiák egész arzenálját gyűjtötte össze – köztük önma-ga időbeli átmentésének képességét. Szükség esetén előveszi, felújítja őket, korábban ismeretlen kombinációkat hoz létre. A hatalom-újratermelés modelljei néha nagyon ismerősek, néha pedig meglepően újszerűek. Az esetek többségében már felhasználta, kipróbált (bár talán elfelejtett vagy félretett) elemek-ből összerakott mintázatot alkot.

A hatalomátmentés jellege sokat elmond magáról az orosz hatalomról. Önrealizációja magában hordozza korlátozott voltának meghaladását, megszabadulását egyéb társadalmi erők befolyásától, a részleges hatalomtól a teljhatalom felé haladást – az egyeduralmi norma megvalósítását. Hiszen hát a mi hatalmunk (és a mi társadalmunk) számára éppen az egyeduralom a norma. Nem véletlen, hogy a hatalomátörökítés konstrukcióinak sorában újra és újra felmerül a mindig kissé átszabott „dinasztikus”, patrimonális elv, a hatalom megerősítése pedig mindig az államhatalom hatalmi legitimációja (a hatalomtól kapott hatalom) megerősödésével függ össze. S az sem véletlen, hogy a hatalom-újratermelésnek szüksége van a szakrális alapok aktualizálására (az orosz hatalom mindig apostol vagy vallásalapító), a hatalmat a „talajjal” összekötő „gyökerek” kultuszára, mely nem csak összeköt, de egyúttal külső dimenzióba helyezi a hatalmat.

2. Még egyszer a hatalom pártjáról

N. M. Druzsinyin valamikor megjegyezte, hogy a 19. század elején „az orosz egyeduralom megpróbálta létrehozni a monarchia egy új képletét, amely jogilag ugyan korlátozza az abszolutizmust, a gyakorlatban azonban megőrzi az uralkodó teljhatalmát”. Az ismert történész e gondolatából kiindulva, ma elmondhatjuk: a 21. század elején az orosz demokrácia megpróbálja létrehozni a monarchia egy új képletét, amely

jogilag ugyan korlátozza az abszolutizmust, a gyakorlatban azonban megőrzi az elnök teljhatalmát.

Most persze felmerül a kérdés: hogy lehet „egy lapon említeni” az „orosz demokráciát”, a „monarchiát”, az „abszolutizmust” és az „elnököt”? Úgy gondolom, Oroszországban lehet. Persze, biztosan nem csak itt nálunk. A 20. század történelmi tapasztalata azt mutatja, sok politikai-jogi fogalom és kategória elvesztette hagyományos jelentését. Például a „demokrácia”, melyet korábban elsősorban ebben az értelemben használtak: „valami, ami ellentétes az „abszolutisztikus-monarchikkussal”. Az elmúlt évszázad bebizonyította, hogy e kettő kiválóan együtt tud élni. Vagy itt van az uralkodó és az elnök fogalma. Jelentésüket a múltban szintén ellentétesnek tartottuk. Ma már tudjuk, hogy létezik abszolutisztikus-monarchikus elnöki hatalom, s vannak kimondottan demokratikus uralkodók.

Valójában bizonyos értelemben a hatalmi szerveződésnek csak két „ideáltípusa” létezik: a „monarchia” és a „poliarchia”. Vagyis, az egyetlen „személyben” (intézményben) összpontosuló hatalom, és a csoportosított, különböző intézmények között megosztó hatalom. A mi hazánkban, annak ellenére, hogy az elmúlt száz évben háromszor változott a politikai rendszer, megmaradt a (ideális-tipikus értelemben) monarchikus hatalom. E tézis alátámasztására felhasználhatjuk a mai hatalom pártjának történetét. Ebben – akár egy vízcseppben – tükröződik az orosz „kratosz” története.

A hatalom pártja „idézet” lett a jelenkori politikát alakító „textusból”. E jelenség meghatározó eleme a hatalom, természetét nem párt-jellege, hanem hatalom-jellege adja. Az orosz hatalom sajátosságának megfelelően a hatalom körüli struktúrák létrehozzák a hatalom pártjait. Ezek feltétlenül szükségesek a hatalom társadalmon belüli önrealizációjához. Másképpen fogalmazva, ahhoz, hogy a társadalmat ellenőrzése alá vonja. A mai kutatók az orosz kultúra meghatározására a „hatalomcentrikus” kifejezést használják, s a hatalmat, ha nem is egyetlen, de domináns szereplőnek tartják az orosz történe-

leben.⁴⁶ Abban az értelemben, hogy a többiek, mint szubjektumok, elveszítették energiájukat. Ilyen körülmények között a politikai játéktér főszereplőjévé a hatalom válik. Ebben a minőségében semmire és senkire nincs szüksége.

Ami a „pártot” illeti, az, mint ismeretes, az európai politikai fejlődés terméke, s maga a fogalom a latin „pars” (rész) szóból ered. Ám, ha ez így van, az említett kifejezés oroszul (nem csak nyelvi, hanem társadalmi-politikai értelemben is) – önellentmondás. Az orosz rendszerben nem létezhet „a hatalom pártja”. Hiszen a hatalom – minden. Ugyanakkor bizonyos történelmi periódusokban az orosz hatalom kénytelen olyan játszmákban részt venni, melyek által – bár csak időlegesen, bár csak kényszerűségből – hasonlatossá válik a megszokott európai hatalomhoz. De ne hagyjuk magunkat félrevezetni, ez csak külső hasonlóság. Lényege szerint a hatalom orosz marad, tehát (intenciója szerint) totális és mindent magába foglaló. Az átalakulások rendszerint akkor mennek végbe, amikor az orosz hatalom forrásai egy időre kiapadni látszanak. S ekkor a hatalom – s megint csak időlegesen – kénytelen más, önmagánál sokkal gyengébb, talán még nem is egészen kialakult játékosokat is pályára engedni. Ebben a helyzetben hozza létre a társadalomban a hatalom pártját.

Így volt ez 1906-ban, amikor az orosz hatalom legtartósbabb és legtökéletesebb formája, az egyeduralom, kénytelen volt beletörődni a (korlátozott hatáskörű) parlament létrehozásába. Így volt 1993-ban is, amikor, a 20. században másodszer, az orosz hatalom alkotmányt és parlamentet ajándékoz a népnek. És újra hozzákezd a hatalom pártjának szervezéséhez. S azóta, már egy teljes évtizede, a hatalom csakis ezzel foglalkozik. A Duma minden egyes újabb összehívása – a hatalom egy új pártja. Ez lett a hatalom érdekérvényesítési módszere.

Először úgy tűnt, ezek a visszavonuló hatalom csatái, amelyek megelőzik a haderő átcsoportosítását az utolsó táma-

⁴⁶ Lásd: Pivovarov Ju. Sz., Furszov A. I.: Az orosz Rendszer (Russzkaja Szisztyema), In: Polityicseszjkaja nauka, Moszkva, 1997. 2, 3. szám

dáshoz, az elvesztett állások visszafoglalásához. „Oroszország választása”, „Otthonunk, Oroszország”, „Egység” – íme a hatalom oroszországi pártjainak korántsem teljes listája (s megemlítendő, hogy a „hatalmi” komponens sok más pártban is jelen volt). Ám ezek nem bizonyultak hatékony eszközöknek, komoly erőknek a politikai játéktér berendezésére. A kutatók a hatalmi pártok sikertelenségének okát mindeközéig a pártpolitikai dimenzióban keresték. Ugyanakkor a hatalom korábbi politikai képződményeinek alacsony hatékonysága a hatalom, nem pedig a párt gyengeségével magyarázható. Az „Egységes Oroszország” győzelmei a hatalom megerősödésével függenek össze, a hatalom azon szándékával, hogy (Montesquieu-i értelemben vett) „megosztottságát” megszüntesse, összefogja részeit, koncentrálódjon – és elfoglalja megszokott helyét: újra a társadalmi lét egyetlen forrása és legfőbb szereplője legyen.

Ahhoz, hogy megértsük a hatalom pártjának természetét, a 20. század elejének orosz történelméhez kell fordulnunk. Akkoriban gyakorlatilag két, egymással vetélkedő politikai projekt jelent meg párhuzamosan: 1903-ban az új típusú párt terve, 1905-ben pedig a hatalom pártjáé. Figyelemreméltó, hogy létrehozásukat az orosz hatalmat megtestesítő személyek kezdeményezték: Lenin, aki az eljövendő hatalmat képviselte, és II. Miklós (akkori) legközelebbi bizalmasa, D. F. Trepov.⁴⁷ Ezek a tervek az oroszországi többpártrendszer születésének idején jelentek meg, amikor Oroszországban még nem voltak

⁴⁷ Erről részletesebben lásd: Glebova I. I.: Az állam feladata – „létrehozni a rend összetartó, konzervatív pártját” (II. Miklós és D. F. Trepov hivatalos levelezéséből.) (Zadacsja goszudarsztva – „szozdanyije tvjordo szplocsonnoj konszervatyivnoj partyii porjadka. (Iz oficialnoj perepiszki Nyikolaja II. i D. F. Trepova)). In: Oroszország és a modern világ. (Rosszija i szovremennij mir). Moszkva, 2003. 3. szám (40). 180–197. o. Itt olvasható először nyomtatásban Trepovnak az uralkodóhoz írott levele (GA RF, 543. fond 1. dosszié 645. ügypírát 10–12 lap.)

európai (vagyis klasszikus) értelemben vett pártok. Fényt derítenek az orosz hatalmi pártok származására, „genetikai kódjára” és ebből következő történelmi szerepére.

A 20. század elején a hatalom pártjának terve kudarcba fulladt, s az új típusú párt terve lett a győztes. Oroszország huszadik századi történelmének sajátossága abban áll, hogy a tradicionális hatalom (az egyeduralom) bukása után az új hatalom az új típusú párt közreműködésével alakult ki. De ez a párt, amint hatalomra került, többé már nem pártként létezett (a „pars” értelmében véve), hanem teljes egészében hatalmi szubsztanciává alakult át. Pártba „oltott” hatalom lett belőle.

Száz évvel később a hatalom pártjának gondolata megvalósult (akárcsak sok más eszme az orosz történelemben, melyek egy évszázaddal megjelenésük után lettek realitássá). Nem egy, a hatalom megtartására vagy megszerzésére szolgáló pártban öltött testet, hanem az új, posztszovjet hatalom megszilárdításának eszközében és túlélési tervében, az eredetitől eltérő történelmi helyzetben. Ma a hatalom pártját gyakran az SzKP új kiadásának nevezik (emlékeznek Csernomirgyinnek, a szellemes politikai megjegyzések bajnokának szavaira: „Akármilyen pártot alapít az ember, a végén mindig az SzKP jön ki belőle!”) De ez egyáltalán nem igaz. Az SzKP ellenőrzése alatt tartotta és áthatotta a Szovjetunió társadalmi életének teljes szövetét. Annak a rendszernek a rendszerképző eleme volt, a totális hatalom alapja. Ha az „Egységes Oroszországot” második SzKP-nak nevezzük, méltatlanul nagy jelentőséget tulajdonítunk neki.

Mindazonáltal a hatalom mai pártjának kötődése a szovjet politikai tapasztalatokhoz folyamatos. Törvényszerű, hogy a „második nyilvános politika” semmit nem újított fel a 20. század elejének gyakorlatából – sem pártokat (társadalmi orientáció, a szerveződéés és az öfenntartás módja, ideológia alapján), sem az önálló ipari és vállalkozói mozgalmakat, sem a hatalomtól független társadalmi szervezeteket, szakszervezeteket, egyesületeket. Ez érthető is: mások voltak az emberek

(magasan képzett, kifinomult elit és gyakorlatilag írástudatlan nép), a körülmények, lehetőségek (többek között a patrimoniális monarchiának köszönhetően), az eszközök (elsősorban a szociális reformok, amelyek kiszélesítették vagy éppen megteremtették teljes társadalmi csoportok politikai mozgásterét). S ami a legfontosabb: a 20. század elejének nyilvános politikája valójában korlátozott volt, s az elite korlátozódott. A „demokrácia” (mint tömeges részvétel) az évszázad folyamán csak később vált általánossá, később történt, hogy a kisember bekapcsolódott a politikába.

Épp a szovjethatalom volt az, amely Oroszországban a tömegtársadalommal adekvát módon jött létre és működött. Ez a hatalom felelt meg az orosz átlagember mentalitásának (melyet jól érzékelt és erősített, lévén ennek a terméke), kollektivista, „elosztáscentrikus” ideáljainak, a társadalmi igazságosságról alkotott elképzelésének. Az orosz politikai gyakorlatban egyedül e hatalomnak sikerült tömegpártot létrehozni (s a nyolcvanas évek végén az SzKP a „rég” hatalom pártjaként létezhetett tovább a többpártrendszerben), így tapasztalatai a mai hatalom számára megkerülhetetlenek.

A hatalom pártja a 20. század végének – 21. század Oroszországában nem egy rohamosztag, amely lerohanja a társadalmat. Ez a párt a hatalom része, aktuális rendelkezéseinek végrehajtója, az új léthelyzethez való alkalmazkodás eszköze. S végül, a hatalom népi legitimitációjának eszköze is. S a párt ez utóbbi szerepe külön értelmezést igényel. Az „átmenet” körülményei között a hatalom kénytelen egyszerre ellátni nehezen összeegyeztethető funkciókat: versenyben próbál választói támogatást szerezni, ugyanakkor megpróbál szert tenni a társadalom feletti maximális ellenőrzésre. A hatalom e pártja kénytelen részt venni a választási küzdelemben. De a részvétel lényegét nem lehet a nyugati homo politicus és az oroszországi kutatók által ismert jelenségből, a polgárok érdekeinek megjelenítéséből levezetni. Hazánk mai politikai életében a hatalom

pártja a hatalom megbízottjának, „marketingesének” egyedülálló szerepét játssza. Párt alakjában, az egymással versengő pártok rendszerében, a hatalmi párt egy olyan eszköz, amelyet a hatalom a választói rokonszenv és a domináns társadalmi helyzet elérésére használ fel. Ebben az értelemben a dolgok másképp zajlanak, mint a nyugati politikai játszmában.

A megszilárdult orosz hatalom újra igényt tart arra, hogy ő legyen a politikai folyamatok egyetlen kezdeményezője és regulátora. Célja elérése érdekében használja fel a hatalom pártját (s rajta keresztül a lakosságot). A választásokon való szavazás, mint az orosz rendszeren belül az állampolgári részvétel legelterjedtebb formája, már nem annyira a politikai irányvonal befolyásolásának módja, mint inkább a hatalom legitimációjának, szimbolikus igazolásának módszere. Ezért olyan szembeűnő a kölcsönös kapcsolat a hatalom pártja által kapott választói támogatás és a hivatalban lévő elnöknek, mint a hatalom megszemélyesítőjének választási esélyei között (utóbbi magának a hatalomnak a győzelemre való esélyét jelenti).

A hatalom oroszországi pártja demonstrálja részvételét: részt vesz, de nem küzd. Ez ugyanaz a stratégia, amelyet Vlagyimir Putyin esetében alkalmaztak: a győztes stratégiája. Ami ezt meghatározza, maga a párt jellege, mely a hatalom arra „delegált” része, hogy az oroszországi „képviselési demokrácia” körülményei között a képviselési funkcióját ellássa. Ezért a hatalom pártjának nincs valódi pártkonkurenciája.

Az „Egységes Oroszország” választási küzdelmeinek sajátossága egy mélyebb értelmet is hordoz. A hatalom pártja – a hatalom alkalmazkodásának formája a nyilvános politizálás korában. A hatalom Oroszországban hagyományosan rejtett – ez azt jelenti, hogy őrzi „titkát”, mely legfőbb ismérve, legfontosabb dimenziója. Amikor a társadalom számára nyilvánossá és nyílttá válik, ez hatalom, amely a társadalmon kívül jön létre, hogy „kívülről”, a távolból irányítsa azt (legfőképpen ebben különbözik a nyugat-európai hatalomtól, mely a társadalom produktuma, abban gyökerezik, és annak tartozik

felelősséggel), és többé már nem önmaga. A hatalom pártja – a „nem nyilvános” orosz hatalom nyilvános eszköze. De neki is – egyetlenként az összes orosz párt közül – demonstrálnia kell, hogy részese a „hatalom titkának”. E logika keretein belül érthető, hogy az „Egységes Oroszország” miért nem küldött résztvevőket a nyilvános választási kampányvitákba (hiszen megtette ezt), és miért gondolták mégis a polgárok, hogy a párt ezeket a vitákat megnyerte.

Az „Egységes Oroszországot” szokás azzal vádolni, hogy nincs programja. Közvetlenül a 2003-as parlamenti választások után ehhez hasonló értékelések hangzottak el a médiában: egy olyan párt szerezte meg a győzelmet, amelynek csupán egyetlen ígérete volt: az, hogy az elnököt fogja támogatni, s ez ellentmond a választás műfaji szabályainak. Illetve: az „Egységes Oroszországra” leadott szavazatok – az elnökre leadott szavazatok, a pártnak nincs egységes politikai irányvonalat képviselő tömegbázisa. Ezek a vádak abból fakadnak, hogy a megszólalók nem értették meg az orosz hatalmi párt természetét. Nem is kell, hogy e párt rendelkezék pártprogrammal. Programját a hatalom alakítja, képviseli és hajtja végre. A hatalom pártja nem pártprogramja révén nyeri el a többség szavazatát, hanem azáltal, hogy a hatalomhoz tartozik. Tegyük hozzá, hogy a mi társadalmunk semmiféle programot, ígéretet, deklarációt nem vesz komolyan már jó ideje. Emlékezzenek csak: Vlagyimir Putyinnak szintén nem volt programja, s ez nemhogy hátráltatta volna az elnökké választásban, hanem talán inkább segítette.

A hatalom mai pártja nem szorul rá arra, hogy „ideológiát” gyártson és mutasson fel a társadalomnak (ebben az értelemben sem olyan, mint az SzKP). Az a fontos, hogy maga a hatalom rendelkezzen érthető ideológiával, elfogadható stratégiával a szociális (és egyéb) fejlődés tekintetében. A hatalom pártjának dolga a hatalom hatékony pozicionálása. Szerepe sokkal inkább a képviselés, a mozgósítás, mintsem a „munkavégzés”, a technológia (vagyis a politikai irányvonal kidolgozása és végrehajtása). Ezért tévednek a párt azon vezetői,

akik a párt programjáról igyekeznek gondoskodni, és a szociális rendszer fejlesztésének terveit a társadalom elé tárni. Ez a hatalom előjoga. A „párteberek” Oroszországban nem nyelik el a társadalom bizalmát (éppúgy, mint a legjelesebb képviselőkiből álló választott törvényhozási struktúra). Miért kéne hát erőiket egy eleve kudarcra ítélt tervre pazarolni? A hatalom pártjának legfontosabb, nyilvánossággal kapcsolatos feladata: gondoskodni a hatalom image-éről, s különösképpen a válságos időszakokban. Oroszországban tisztelik az erős hatalmat (s még a félelmet is, melyet az emberekből kivált, hajlamosak az ilyen erő megnyilvánulásának tekinteni). Ezért a szavazatokért folytatott harcban az erős hatalom pártjának vannak reális esélyei. Másképpen: annál több szavazatot szerez majd, minél magasabb minőségben képviseli a társadalomban az erős hatalom image-ét.

S épp ezzel magyarázható, miért ítélik vonzónak az emberek a hatalom pártjának választási politikáját. Miközben a kutatók kimutatták, hogy a társadalomban továbbra is különösen alacsony a különböző hatalmi intézmények iránti bizalom, s megfigyelhető a „be nem igazolódott szociális várakozás” effektusa, a 2003-2004-es választásokon az orosz nép ismét bebizonyította, hogy a hatalomba vetett hite még hatalmas tartalékokkal rendelkezik. Nem kell egyetértenünk a nép döntésével, de be kell látnunk, hogy a hatalom pártjára az emberek másképp néznek, mint a többi pártra.

Csak a hatalom gondoskodik az élet építéséről, javakkal való ellátásáról és fenntartásáról – ebben az országban legalább valamiért felelősséggel tartozik. Az állampolgárok számára a viszonylagos stabilitás, rend és biztonság garanciája az a hatalom, amely megszilárdította és bizonyította saját erejét. Ebben az értelemben a nép és a hatalom (s így a hatalom pártja is) egységesek. Ezért nálunk mindig a hatalom győz. Bármilyen „ellene” szóló választási döntés lehetetlen, mert „népellenes”. Ebben a tekintetben az orosz választó, s általában az orosz ember viselkedése kiszámítható, „érthető”. Erről már a 19. században igen helyesen írt a kiváló politikai gondolkodó,

L. V. Dubelt: „A mi népünk okos, mert csendben van, s azért van csendben, mert nem szabad”... „nincs elkényeztetve a szabadsággal és a meghatározhatatlan emberi jogokkal”.

A „ROMIR” alapítvány által 2004. tavaszán végzett közvéleménykutatás igazolja „a mi népünk” ilyen értékelését. A válaszadóktól azt kérdezték, hogy a felsorolt valós és fiktív személyek közül ki lehetne az „Egységes Oroszország” vezetője. Íme néhány válasz: Zsukov marsall – 27%, Stirlitz – 15%, Gleb Zseglov – 14%, Csapajev – 9%, Pavel Korcsagin – 8%, Danyila Bagrov (a „Testvér” c. filmből) – 8%, Sherlock Holmes és a „Moszkva nem hisz a könnyeknek” c. film hőse, Gosa – 5%, 4-2% között végzett Athos, Surik a „Kaukázusi fogolynő” c. filmből, Pierre Bezuhov, Jurij Gyetocskin a „Vigyázz, autó!”-ből, Pecsorin, Zsenya Lukasin „A sors iróniája” c. filmből, Don Quijote és Szergej Jeszenyin. A lista több mint sokatmondó. A kiválasztottak alakját két olyan tulajdonság határozza meg és teszi jellegzetessé, amelyek különösen érezhetően hiányoznak a mai orosz életből. Az első – a „gonosz” ellen vívott harc, a felette aratott győzelem, vagy a hősi halál. A másik – a nemes, önzetlen jellem. Figyelemre méltó, hogy az első tulajdonságot megtettesítő emberek mind a vasakarátú, erős személyiség példái. A második csoportba tartoznak a „jámborak”, a „ne állj ellen a Gonosznak erőszakkal” ideál megtettesítői, akik béketűrő és nemes jellemük révén kerekednek felül.

Ebből az egészből összeállíthatjuk a hatalom pártjának afféle ideális, „emberarcú” image-ét, csakúgy, mint az „átlagos” választó elképzeléseit az ideálisról. A párt és vezetői olyan erőként jelennek meg az orosz állampolgár számára, amely legyőzi a társadalomban a rosszat, és megbünteti ennek a rossznak a hordozóit (vagyis, mint „népi leszámolás” pártja). Ugyanakkor az erős akarátú hősies-megváltó alak nemeslelkű, vonzó és megbízható is. Mellesleg megjegyeznénk, hogy e személyiségek között nincs egyetlen nő sem. Ez az – így vagy úgy – „igazi” férfiak pártja.

Hogy miről tanúskodnak ezek a közvéleménykutatások?

Nézetem szerint, az embereknek a pártról és vezetőiről alkotott elképzelései az orosz emberek felfogásának alapvonásait hozzák felszínre, fényt vetnek magára a projektre, megvalósulásának minőségére. Az orosz hatalom, mely továbbra sem modern, hanem archaikus, nem politikai természetű, modern technikákat használ fel túlélése érdekében. A hatalom pártjának megteremtése az ilyen adaptációs módszerek egyike. Mi több, a hatalom és annak pártja olyan szociális közegben tevékenykednek, ahol az uralkodó tudattípus szintén nem modern, hanem archaikus és nem politikai természetű. Ebben az értelemben a hatalom, a hatalom pártja és a választók teljesen megfelelnek egymásnak. Igaz, csak ideális értelemben, elgondolásuk szerint. Hiszen itt arról van szó, milyennek akarnak látni a választók az „Egységes Oroszországot”. Mi több, ilyenek szeretnék látni az orosz hatalmat is.

Mondhatjuk tehát: egymásra találtak. S hogy mi is talált egymásra – hát az orosz lakosság elvárásai „az ő hatalma” irányában, és a hatalom számításai „az ő népével” kapcsolatban. A találkozási pont a hatalom pártjának eszméje (s természetesen nem a gyakorlata) lett.

Meg kell említenünk, hogy az „Egységes Oroszország” a választások alatt nem titkolta valódi természetét. Azt, hogy ő – formájában és tartalmában egyaránt – a hatalom pártja, s egyetlen ideológiája a hatalom. Ez az ideológia határozta meg a médiában közvetített jelszavai kiválasztásának stratégiáját is. Egyébként az, hogy a belső tartalom és a társadalom felé közvetített virtuális kép között nincsen „hézag”, éppen az „Egységes Oroszország” erőssége. Az oroszországi jobboldal vereségének egyik oka a lényeg (azokat képviselik, akik mindent a kilencvenes évek reformjai során szereztek) és a látszat (a nyugati mintának megfelelő, „normális” társadalom megcélzása) elkülönülése, a köztük fennálló kettősség.

Épp ezért az „Egységes Oroszország” úgy jelent meg a társadalom szemében, mint a „konkrét ügyek pártja”, s az elnök az „egységes oroszok” 2003. szeptemberi kongresszusán köszönetet mondott a pártnak az utóbbi négy év hatékony együtt-

működéséért. Ugyanez az oka annak, hogy a hatalom pártjának választási stratégiája a jelenre irányult (a mai élet, a mindennapok működtetésével). Ebben különbözött az Oroszországi Föderáció Kommunista Pártjától, amely a múltban ragadt (értékei a mai élettől idegenek), és a Jobboldali Erők Szövetségétől, amely a jövőbe tekintett (de ez a jövő nem a miénk, hanem az „övék” – gazdag és demokratikus).

A győztes stratégiája sikeresnek bizonyult. Eközben nyilvánvaló volt, hogy az orosz választók a hatalom pártjára szavazva magát a hatalmat támogatták szavazataikkal. Nem tévesztették össze a pártot a hatalommal. „Az orosz bürokrácia”, „a csinovnyikok”, „az uralkodó emberei” számukra nem maga a hatalom, nem az egész hatalom. S az állampolgárok, miközben biztosították az „Egységes Oroszország” számára az alkotmányban rögzített parlamenti többséget, egészében véve közömbösek maradtak az iránt, hogy amaz mit kezd vele. Ilyen paradox a helyzet.

A mai politikai helyzet arról tanúskodik, hogy az orosz társadalom számára nem természetes dolog a „demokrácia”, vagyis a hatalom olyan rendszere, amely a társadalom, a lakosság „közbeiktatásával” működik. A hatalom pártjának győzelme ismételten nyilvánvalóvá teszi és megerősíti az orosz társadalom egyeduralmi természetét. Itt minden „a hatalomért, a hatalom által vagy a hatalom segítségével” történik (ez a „hatalomtól való hatalom”). Az orosz rendszerben a hatalom magához igazítja, „privatizálja” még a pártokat is, amelyek elvileg független politikai képződmények lennének, és különböző politikai érdekeket hivatottak kifejezni és csoportosítani.

Ma már egyre nyilvánvalóbb, hogy mindazt, amit az 1980-as évek végétől átélünk, nem írható le a demokratikus rendszerváltás modernizációs elméletének terminológiájával. Nem használható a „visszatérés” („a régihez”, „a kommunizmus-hoz”, „a totalitarizmushoz”) vagy a „hibrid világ” (a „rég” és az „új” egymás mellett élése, kölcsönös egymásra hatása a

posztsovjeti rendszerben) terminológiája sem. Az „átmeneti időszak” (mint az örök orosz átmenetiség szélsőséges kifejeződése, külső megjelenése) megint csak azt igazolja, hogy Oroszországot az állandó tartalmak jellemzik, a (nem csak) politikai élet hagyományosan domináns elemeinek megőrzése, meg-megújuló formában és az új körülményekhez igazítva. Ezeknek a meghatározó szubsztanciáknak az egyike – az orosz hatalom. Az 1990-es évek alatti „átmeneti állapotunknak” nem elhanyagolható aspektusa a hatalom „restaurációjának” folyamata – ami a korábbi tartalom helyreállítását jelentette, de a korábbi formákét nem – a hatalom visszahelyezkedését a demokratikus átalakítás során elveszített pozíciókba. Hogy megértsük, milyen „átmenetet” élt át Oroszország az 1990-es években, javasoljuk a „kratokratikus rendszerváltás” fogalmának bevezetését, amely nem jelent mást, mint az egyes hatalmi struktúrákról, a hatalmi szerveződés bizonyos módjáról olyan újakra való áttérést, amelyek megfelelnek az új társadalmi feltételeknek.

Szemmel láthatóan a hatalom most olyan formákat keres saját létmódjának helyreállításához, amelyek organikusán illeszkednek társadalmunk természetéhez, igyekszik pótolni a „hiányosságokat”, betölteni a „hézagokat”, amelyek az új társadalmi helyzetből következnek. Ehhez a hatalom pártját ép-penséggel mint egy eszközt használja a sok közül (s most ne gondoljunk kizárólag az „Egységes Oroszországra”, hanem tekintsük ezt egy politikai projektnek, amely különböző formákat ölthet). Ez nem egy pártra vonatkozó feladat, hanem nagyszabású, sokrétű cél, amely feltételezi egy új „társadalmi-hatalmi” organizmus létrehozását. Ennek több dimenziója is van.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy a párt kifejezi és tükrözi a mai hatalom megváltozott természetét. Már nem teheti meg, hogy kivonja az életből a nyilvános-politikai tartalmakat, ellenkezőleg – szüksége van a demokratikus formákra, procedúrákra, a legitimáció demokratikus módjaira. Ebben az értelemben a 20. században tanúi lehetünk az orosz hatalmat az

orosz társadalomtól elválasztó távolság csökkenésének. A hatalomnak azért van szüksége a pártra, hogy fenntartsa a hatalommegosztás elvét és magát a törvényhozói hatalmat, melynek elengedhetetlenségét az Alkotmány rögzíti. Ez egy kötelező elem, a modern állam létének alapköve, Oroszország pedig nem engedheti meg magának, hogy ne legyen modern.

A demokratikus szabadságjogokra és procedúrákra szüksége van az orosz társadalomnak – már hozzászokott ezekhez, és nem valószínű, hogy könnyű szívvel megválna tőlük. De a hatalom legalább ennyire rájuk van utalva, hiszen ezek biztosítanak legális, jogszerű lehetőséget arra, hogy a „rossz hatalmat” „jóra” (a „gyengét” „erősre”, az „elutasítottat” „népszerűre”) cseréljék, például Jelcint – Putyinra. Ez egy sajátos társadalmi szelep, egy forma az állampolgárok békés, szervezett fellépésére abban az esetben, ha elégedetlenek életkörülményeikkel. Ám ez a forma korlátozott – maguk az állampolgárok teszik azzá: megtehetik, hogy megtagadják a támogatást egy jelölttől, vagy a hatalom pártjától, amint ez Ukrajnában történt. S mégis, ily módon véghez lehet vinni a hatalom átadását egy olyan vezető kezébe, aki jobban megfelel az aktuális helyzet követelményeinek, a társadalom igényeinek. A formális-jogi eljárási formáknak, a nyilvánosság terének korlátozása veszélyes terep a hatalom számára: amint „magába zárul” (mert erre kényszeríti az általános bizalmatlanság, avagy erre készíti saját elbizakodottsága), felmerül a „palotaforradalom”, vagy akár a társadalmi robbanás veszélye. Ez esetben a hatalom már nem képes meghallani a társadalom hangját: mivel kiiktatta a nyilvános kritika minden lehetőségét (eltekintve a szándékosan engedélyezettől, az „egyszólamú kórustól”), nem észleli a legfájóbb problémákat, a fejlődés kritikus pontjait, nem érzékeli a társadalmi nyomást. Mindez erőteljesen csökkenti a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodás lehetőségeit.

A hatalom pártja egy módszer a politikai játéktér berendezésére, annak érdekében, hogy a hatalom könnyebben uralhassa azt, ugyanakkor pedig figyelembe vehesse az állampolgárok

„igényeit”. A kilencvenes évek megmutatták, hogy a nyilvános politikai élet, a számtalan párt, arc és struktúra túl komplikált játék Oroszország számára. Túl sok neki ez a „dömping”. A társadalom igényli az egyszerűsítést – úgy általában az élet egyszerűsítésére, beleértve a politikát is.⁴⁸ Ez meghatározza a „közhangulatot”, az „átlagos”, „egyszerű” emberek (tömeg) akaratát. A közelmúlt nyilvános politikai kísérletei nem „boldogultak” ezzel, nem tudták a javukra fordítani. Az akkori években alakult pártok, amelyek mára már letűntek a politika színpadáról, megmaradtak „belvárosi” pártoknak. A hatalom aztán szembenézett a helyzettel, és egy olyan pártot adott az állampolgároknak, amely nem szűk pártérdekeket képviselt, hanem közös, lakossági érdekeket. Ráadásul ez a párt be tudta tölteni a politikai színtéren üresen maradt helyeket, illetve ki tudta szorítani azokat, akik – a választási folyamatot kihasználva – sikertelenül szegültek vele szembe.

Ám a hatalom, miután monopóliumhelyzetbe került a politikai színtéren, kénytelen figyelembe venni a társadalom igényeit, alkalmazkodni hozzájuk. A 20. század végén az orosz társadalom erősen tagoltá, szegmentálttá vált, s nem tulajdoníthatunk neki valamilyen egységes, általános érvényes népi érdeket. A társadalmi érdekek sokaságának képviselőjére nem alkalmas egyetlen pártképződmény. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a hatalomnak egész sor pártja jött létre. A társadalom mai állapotának jobban megfelel a hatalmi pártok rendszerének fogalma, mint egyetlen hatalmi párté. Az ebben a rendszerben „középen” elhelyezkedőket az „Egységes Oroszország” tömöríti. Ez az a táptalaj, amelyből a hatalmi pártrendszer kinő és szerteágazik. Olyan tömegpártok alkotják, amelyek képesek a posztszovjet állampolgárok különböző érdekeinek képviselőjére, egy szimbolikus egységbe öntve mindezeket.

Az 1990-es évek társadalmi helyzetét, társadalmi „klímá-

⁴⁸ Lásd: Levada J. : A véleményektől a megértésig: szociológiai tanulmányok, 1993–2000. (Ot mnyenyij k ponyimanyiju: Szociologicseskijje ocserki 1993–2000.) Moszkva, 2000. 184–202, 440, 548. stb. o.

ját” a hatalommal szemben felmerülő várakozások határozták meg, amelyek elsősorban a stabilizációra vonatkoztak: „...A politikai elit a kormányzat stílusának megváltozásában reménykedett, a tömegek abban, hogy lemennek az árak, és csökken a munkanélküliség, s mindkét csoport abban, hogy „végre rendet csinálnak”. Az állampolgárok erőteljesen negatív viszonyulása a hatalomhoz (a csúcshatalomhoz és annak minden intézményéhez) arra alapult, hogy az gyöngé, tehát nem képes ellátni a lakosságot érintő feladatait. Az oroszok több mint fele úgy jellemezte az aktuális politikai helyzetet, mint „anarchia és hatalomnélküliség”. A politikai tömegember várta (s jótéteményként fogadta volna) a hatalom „megerősödését” (akár az erődemonstrációt is beleértve), konszolidációját, a „fecsegés és hanyagság” megszüntetését az államgépezetben, a decentralizáció és a szeparatizmus (a széttagoaltság) felszámolását. S bár a közvélemény, valahányszor csak szembesítették a „demokrácia vagy rend” dilemmával, mindig a rendet részesítette előnyben, az állampolgárok meg akarták őrizni szabadságjogaikat is (különösen az utazás szabadságát, a nyilvánosságot és egy minimális politikai pluralizmust). A „stabilizáló hatalom” (Jurij Levada terminusa), interpretálva a szociális igényeket, fel tudott ajánlani a társadalomnak egy átmenetet a túlzott sokszínűségből minden politikai erő konszolidációjába, a széttagoaltságból az egységbe, az integrált „nagy társadalomba” a „csúcshatalom” (az elnöki hatalom) égisze alatt. Valójában éppen ezt tette – s az állampolgárok „megértéssel” fogadták.

A múlt század végén az ország lakosságának túlnyomó része úgy vélte, kárára volt a gazdasági rendszer megváltozása, de már alkalmazkodott, vagy hamarosan képes lesz alkalmazkodni a változásokhoz. A tömegnek a gazdasági helyzetre irányuló várakozása paternalista jelleggel bírt. Sőt: a kutatók kiemelik, hogy a társadalomban „domináltak a társadalmi realitás paternalista konstrukciói”. Ez magyarázatot ad arra, hogy a népi „világképben” az új hatalom miért minősül népellenesnek. A mai Oroszország állampolgárainak többsége szerint a hatalom és a nép érdekei teljesen eltávolodtak egymástól, a

hatalomnak az egyszerű emberekre csak mint egy meghatározott funkció (a szavazás) végrehajtóra van szüksége, akiknek úgy kell kikönyörögniük a havi fizetést és a szociális juttatásokat, mintha alamizsnát kérnének: a hatalomnak semmi dolga az egyszerű emberrel és az ő problémáival.⁴⁹ Az állampolgárok, miközben azt kívánják, hogy „a mindennapi életben érzékelhető legyen a hatalom jelenléte, ugyanakkor „idegenek”, „távolinak” érzik ezt a hatalmat, s szembeállítják a sajátjuknak érzett hatalommal, „amikor az egyszerű ember jobban élt, mint bármikor”. Ez a sajátjuknak érzett, „népi” hatalom nem más, mint a szovjet korszak brezsnyevi pangás ideje.

Ilyen társadalmi alaphangulat, ilyen népi várakozás fogadta az új, a putyini hatalmat. A hatalommal szemben megfogalmazott igényeket „a keménykezű politizálás és az aránylag liberális gazdasági rendszer valamiféle hibridje (vagy kiméréja?)” kifejezéssel jellemezték a kutatók. Valójában abban, ahogyan Oroszország polgárai az anyagi jólétet és a szociális biztonságot elképzelik, nyoma sincs a „gazdasági liberalizmusnak”.

A népek az eszményi társadalomról és politikáról alkotott elképzeléseire érezhetően hatottak a hagyományos képzetek, hajlamok és a történelmi tapasztalat. Az egyik legfontosabb ilyen „népi” fogalom kerül kifejtésre K. D. Kavelinnek az „egyeduralmi köztársaságról” alkotott koncepciójában.⁵⁰ Kavelin véleménye szerint ennek alkotórészei a törvényhozó Országos Gyűlés, melynek feje az egyeduralkodó, a trónt leszármazása jogán birtokló cár, és az „egyeduralkodó nép”, amelyet „megóvnak” a magántulajdontól. Itt nincs helye az alkotmány-

⁴⁹ Lásd: A hatalomról alkotott képek a posztszovjet Oroszországban: politikapszichológiai elemzés (Obrazi vlasztyi v posztszovjetszkoj Rosszii: Polityiko-pszihologicseszkiy analiz). Szerk. E. B. Sesztopal. Moszkva, 2004. 163. o.

⁵⁰ Kavelin K. D.: Gondolkodásunk felépítése. Történelem- és kultúrfilozófiai tanulmányok (Nas usztvennij sztroj: Sztatyji po filozofii isztorii i kulturi). Moszkva, 1989. 436–440. o.

nak, a parlamentnek, a politikai pártoknak, a versenyen alapuló gazdaságnak, de megvalósul a „közösségi egyetértés az egyeduralom égisze alatt.” A köztársaságnak szocialista jellegű reformokat kell végrehajtania. E gondolat folyománya – és egyben meghaladása – volt a forradalom előtti „Duma-monarchia”. Nyomait megtalálhatjuk az oroszországi „átmeneti politikai rendszer”, „választott egyeduralomként” való meghatározásában.

A szovjet állam megvalósította a saját társadalmi ideálját. N. N. Alekszejev így jellemzi ezt: „...népi állam, amely diktatúra és a népképviselőt ötvözetére támaszkodik”.⁵¹ A szerző megfogalmazza a szovjet állam „örökébe lépő” államszervezet fő feladatát, „misszióját”. „A szovjet állam ereje abban áll, hogy céljául a kapitalizmus elleni elkötelezett harcot tűzte ki, „igazságos államnak” kiáltotta ki magát”, és sokakkal elhittette, hogy valóban „igazságos állam”. Ezért a kommunista hatalmat ideológiailag nem győzheti le egy „tényszerű állam”, hanem csak egy másfajta „igazságos állam”. Másképpen fogalmazva, egy olyan állam, amely újfent a kapitalista kizsákmányolással szembeni harcot tűzi ki célul, de más, nem kommunista célok nevében, melyekért más, nem kommunista eszközökkel él.” Ez az ideál láthatóan közel van: a „demokrácia, a diktatúra és a szociális igazságosság” eszméi, a posztszovjet lakosok által primitív, vallástalan, materialista szempontból „átdolgozva” és „kijavítva”. Szemmel látható az az érdeklődés is, amely a hatalom részéről ezen ideál irányában megnyilvánul (anélkül, hogy ők ismerték volna N. N. Alekszejev definícióját, ösztönösen felfedezték maguknak). Amennyiben a hatalom megvalósítja a gyakorlatban a demokrácia plusz diktatúra (a demokratúra) eszméjét, a „szociális igazságosság” csak a szavak, jelképek, szimbólumok világában realizálódhat. Így készül a „népi monarchia” a fogyasztás, a globalizáció és az információáramlás társadalmában.

⁵¹ Alekszejev N. N.: Az orosz nép és az állam. (Russzkij narod i gosudarstvo). Moszkva, 1998. 115. o.

Éppen ezért a jelenlegi hatalomnak nagy szüksége van kommunikációs erőforrásokra. A hatalom pártja számára nem más, mint egy eszköz a nyilvánosság szférájába való kilépéshez. A hatalom elkerülhetetlenül fel fogja használni a média közegét céljai megvalósításához. A párttal kapcsolatos projekt e közeg „privatizációjának” egyik eszköze, amely meghatározott politikai üzeneteket sulykol a média „tömegfogyasztójának” fejébe.

A hatalom pártja egyúttal kísérlet egy hatalomközei csoport létrehozására, amelynek segítségével (s amely révén) a hatalom képessé válik a társadalom irányítására. Ne felejtjük el, hogy a kormányzás elve a Moszkvai Oroszországban a bojároknak alapult, a birodalmi Oroszországban a nemesekre, a Szovjetunióban pedig a nómenklatúrára. S a mi a helyzet ma? Talán párt-hatalmi kormányzási elvről beszélhetünk. A vezetők azon csoportja számára, akik a párturalmi-kommunista rendszer „neveltjei”, ez teljesen testhezálló helyzet. Az „Egységes Oroszországot” ma szokás úgy jellemezni, mint a bürokrácia pártját, már-már állami struktúrát, amelyet a végrehajtó hatalom képviselői alkotnak. Ezáltal a pártnak önálló jelentőséget tulajdonítanak, ez szolgáltatja az egyik alapot arra, hogy a jelenlegi rendszert mint bürokratikus-autoritárius rendszert definiálják. Ez az érvelés lényegét tekintve pontatlan. A hatalom pártprojektjében a hatalom és a párt különválnak – abban az értelemben, hogy az „Egységes Oroszország” csak képviseli a hatalmat, az egyik funkciójának tekinthető. A hatalom szubsztancionális, a párt pedig funkcionális jelleggel bír. Ez vonatkozik a bürokráciára is – arra a részére, amelyik a pártban „szolgál”. Ez a „diszpozíció” még akkor sem változik, amikor az „udvari szolgálat” feltétele a hatalom (valamelyik) pártjának tagsági könyve lesz. Ami pedig a rezsim lényegének meghatározását illeti, orosz körülmények között bármelyik rezsimet definiálhatnánk bürokratikusként. Ez a hatalmi szerveződés állandó napi gyakorlatát jellemzi, mely nem változik.

Külön vizsgálat tárgyát képezheti, hogy kikből tevődik össze a pártemberek rétege. Az „Egységes Oroszország” bizo-

nyos értelemben valóban az „új hatalom” pártja. A korábbi hatalompárti formációkat a „régí” jelicini hatalom alakította ki. Azokat a pártokat a „Zavaros Időszak” szülte, amely „bojár oligarchákat”, „kiskirályokat”, a „privatizátorok” közegeből származó politikusokat, demokratákat és reformátorokat termelt ki. A Rend korában „újratorozták az udvarnépet”: az „idegeneket”, akik megpróbálták a hatalmat privatizálni, felváltották „az uralkodó hű emberei”, hivatalnokai. Mint már oly sokszor az orosz történelem során, a nemesi, kiszolgáló-bürokratikus kormányzási elv legyőzte a bojári, hűbéri-oligarchikust (bár ebben az esetben a győzelem inkább külsődleges volt, mint a lényegét érintő). Az új, putyini „kiszolgáló osztály” hordozza mind a szovjet nómenklatúra, mind a háború előtti hivatalnokréteg (hasonlóképpen szolgáló nemesség) jegyeit. Az elsőtől a hatalomtól való függőséget és a felépítés jellegét örökölte, a másiktól a tulajdon, a vagyon használatának lehetőségét.

A putyini rendszer „kiszolgáló rétegét” jellemzi még egy közös vonás, amely bár a valóságban kevésbé rendelkezik, de az állampolgárok neki tulajdonítják. Eszerint ők közelebb állnának – vagy kevésbé távolodtak el – a társadalmi igazságosság eszményétől, a népi moráltól. A hatalmat az állampolgárok többsége általában kapzsinak, korruptnak tartja, hajlamosnak arra, hogy „mindent bekebelezzen”. A mai hatalom „arcát” – V. V. Putyint – többnyire másképp jellemzik: a „kényszerű hatalomgyakorlás” modelljét vetítik rá („neki nem kell a hatalom, nem is törekedett a hatalom megszerzésére”)⁵². Ő a „mocsos politika” keretein kívül helyezkedik el: a közös ügy érdekében vállalta a hatalmat, nem pedig az anyagi gyarapodás kedvéért. Az elnököt körülvevő „erős embereket”, a titkosszolgálatok képviselőit szintén némileg romantikus színben „látja” a lakosság jelentős része: az SzKP-ben ezek „a párt fegyveres testületéhez tartoztak, amely jogosult volt minden káder és párt-

⁵² Lásd: A hatalomról alkotott képek a posztszovjet Oroszországban... 167, 188–189. o. Levada J. uo. 189.

szervezet ellenőrzésére és – a legenda szerint – nem voltak részesei a mindent átható, többek között erkölcsi korrupciónak”. Őket kevésbé érintették a kilencvenes évek összeomlása, bomlási folyamatai, mint a többi állami struktúrát. A „mentőcsapat” e képzetét Putyin minden új választottjára is kiterjesztették.

A párt általi kormányzás elvének bevezetése egy időre enyhíteni tudja a hatósági és a „területi” (területi, kerületi, köztársasági) kormányzási elvek között fennálló konfliktust. A párt révén, a párhivatali, pártállami elvek szintézisének formájában az „egységes, oszthatatlan” hatalom tér vissza. Nem véletlen, hogy az „új” hatalom pártjának élén a mai Oroszország legbefolyásosabb állami struktúráinak vezetői álltak. A hatalom pártja nem a hatalommegosztás rendszerének eltörlésére szolgál, hanem annak meghaladására. A hatalomszervezés mai formáihoz való alkalmazkodás orosz változata feltételezi az egyes hatalmi képződmények önállóságának felszámolását. Ha a hatalom különböző ágazatainak minden képviselője (vagy többségük) ugyanazon párt tagjai is lesznek, vajon mi lesz számukra fontosabb – a függetlenség megőrzése, vagy a pártfegyelem betartása? A hatalom pártja egyúttal eszköz a „hűbéri” megosztottságon való túllépésre, az „Egységes Oroszország” ideáljához való közeledésre.

S végül, a hatalom pártja eszköz lehet az orosz hatalom hagyományos elvének visszaállításához, amely a közigazgatási és a gazdasági funkciók egy helyre összpontosulását, a hatalmi tulajdon egységét jelenti. Ezt a kilencvenes években szüntették meg, az új tőkefelhalmozás időszakában (amely ezúttal nem a parasztság kifosztásával járt, mint az 1920-as években, hanem elsősorban a városi lakosság rovására ment), a versenyen alapuló hatalmi rendszer idején. A monopol hatalom rendszerének kialakulása feltételezi, hogy a hatalom viszszaszerzi azokat a pozíciókat is, amelyeket az üzlet világában elveszített. Az, hogy az oligarchák és a hivatalnokok egy pártban egyesülnek, sok szempontból feloldja a hatalom és a tulajdon között fennálló feszültséget. A függetlenségét és befo-

lyását megőrizni próbáló tulajdont a hatalom „privatizálni” fogja (azaz fel fogja számolni). A társadalom számára „engedélyezett” tulajdon a hatalom ellenőrzése alá kerül.

Végeredményben a hatalom, azzal, hogy újra elővette a „hatalom pártjának projektjét”, elismerte, hogy a társadalmi organizmus összetettebbé vált, s a társadalomban olyan konfliktusok jelentek meg, melyekkel kezdeni kell valamit. A hatalom pártjának létrehozása a 20. század elején is összefüggött a szociális konfliktusok elismerésével. Az új típusú párt célja az volt, hogy (elméletben és gyakorlatban) megoldja, megszüntesse a konfliktusokat. A hatalom pártjának új projektje nem csak arról tanúskodik, hogy a hatalom „elfogadja” a társadalom bonyolult, konfliktusos természetét, hanem arról is, hogy nem képes a régi, szovjet módszerekkel úrrá lenni rajta. A hatalom pártja módot ad arra, hogy a hatalom az új technológiák segítségével legyőzze a társadalmi konfliktusokat.⁵³ Pártja révén a hatalom egy új „társadalmi szerződés” gondolatát igyekszik valóra váltani, elérni az alapvető szociális konszenzust. Csak épp ez nem a társadalomra és az egyénre vonatkozik, ahogyan Nyugaton minden esetben, hanem a hatalomra a hatalom pozíciójából.

⁴⁹ Ezzel kapcsolatban óhatatlanul fel kell idéznünk J. Sz. Pivovarov koncepcióját a „hatalmi plazmáról”.

Befejezés: a néphatalom „új kiadása”

A 20. század végének – 21. század elejének orosz történelme ismételtelen bebizonyította: a valóság, amelynek részesei vagyunk, lényegesen bonyolultabbnak bizonyult, mint róla alkotott képzeleteink, logikailag levezethető konceptuális sémáink, tudományos modelljeink. Igen, a kilencvenes években az új Oroszországban nem jött létre a demokrácia a maga klasszikus, nyugati módján (s ezért nincs is miből „visszarendeződni”), s ugyanígy nem történt szakítás a nemzeti politikai kultúra legmélyebb „gyökereivel” (így az el nem hagyotthoz való visszatérés koncepciója értelmetlen). Ugyanakkor hazánkat elérte a Nyugat politikai kultúrájának erőteljes, és egészében véve áldásos hatása, s ez lett a megújulás egyik kiindulópontja. A mai Oroszország nem restauráció terméke, hanem történelmi szempontból valami alapvetően újnak tekinthető. Ám a változások algoritmusai nem egyeztek sem azzal, amire a társadalom számított, sem azzal, amit a hatalom ígért. A nyugati típusú demokratikus Oroszország megmaradt pusztán fantomnak.

Ám ugyanakkor mindenki megkapta a maga „szabadságlevelét”. A nép felszabadult a hatalom jobbágyigája alól. A hatalom megszabadult a néptől (azaz attól a kényszertől, hogy a népet megzabolázza, sanyargassa, gondoskodjon róla, „vezesse és jó útra térítse”), a birodalmi komplexusoktól (ha nem is egészen), a Nyugattal való szembenállás kényszerétől és a messianizmustól. S mindenki elvonult a privát, individuális fogyasztás világába „dorbézolni”. Az új orosz élet képletét mi sem fejezi ki jobban, mint a felülről az országra kényszerített Nemzeti Egység Napja. Amikor 2005. november 4-én beköszöntött, megmutatott mindent, amit az ezredforduló környé-

kén Oroszország magából kitermelt: ünnepi istentiszteletet, körmenetet, „világias” egyházat és „istenes” államférfiakat, jótékonyági „körutakat” (a szegények és elesettek megsegítésére rendezett egynapos kampány keretében), népi felvonulást és utcafesztivált, a „kapitalista” gazdaság eredményeit bemutató kiállítást, történelmi show-t és tűzijátékot, Minyin és Pozsarszkij hivatalos felmagasztalása, stb. Íme a nemzeti eszme „újorosz módra”, amely megbékélést és összhangot hozott társadalmunknak (önmagával, a hatalommal és a környező világgal).

Ennek az „orosz eszmének” egyik központi elemének tekinthető az új orosz hatalom. A hatalom létének algoritmusát nem utolsó sorban önmagából, múltjának felidézése révén állíthatjuk fel. Ez arra enged következtetni, hogy Oroszország történelmi evolúciója során a társadalom szerkezetének két alaptípusa alakult ki:

1. „Jobbágyrendszer”: feltételezi az erős államhatalmi alapot, a tulajdon (legalábbis a komoly, közgazdasági szempontból jelentős tulajdon) feletti monopóliumot, a termelési folyamatok, a társadalmi javak előállításának és elosztásának ellenőrzését, valamint a társadalom határozott vertikális rétegződését és hierarchizálódását, két különböző szubkultúrára való széthullásával párhuzamosan. A „felsőt”, az uralkodót a csúcshatalom képviseli és személyesíti meg, amely a társadalom számára mintegy kívülről adott, és a távolból irányítja azt. A „csúcson lévők” szubkultúrája kizsákmányolja a tömegekét (s egyúttal maga is kizsákmányolás tárgya, mint az egységes jobbágyrendszer egyik eleme). Céljának eléréséhez „befőttkultúrába” kényszeríti a többséget, az ennek megfelelő korlátok közé, de a „befőttkultúra” keretein belül lehetőséget biztosít számukra a többé-kevésbé elviselhető, önálló létezésre. Ebben az értelemben a „talaj” a mindennapi élet viszonylagos függetlenségével, a szokások és ideálok hagyományos függetlenségével és a megszokott életvitel folytatásával áll szemben a „csúcson lévők” szubkultúrájával. Így volt ez a klasszikus jobbágyrendszer idején is, bármit is mondtak az

orosz nép szenvedéseiről a „bűnbánó nemesek”, a liberálisok, a marxisták stb.

2. Ezt a „néphatalom”⁵⁴ terminusával jelölhetjük. Alapja az irányítók és az irányítottak egy nagyon sajátos, a Nyugaton megszokottól eltérő kommunikációs módja. A „néphatalom” keretei között potenciálisan fennáll a lehetőség egy hagyományos népi eszmény valóra váltására: az állam mint a néppel szembenálló erő, és kívánatosnak tartott népi állam elképzelése közötti ellentmondás felszámolása. A csúcshatalom e realizáció garanciájaként lép fel: ebben a képzetben találkozik az államiság és a népi tudat, s a népet és az államot ténylegesen összekötő szálak mind általa válnak láthatóvá. A csúcshatalom úgy értelmezhető, mint a nép saját képzetének exteriorizációja: a „cár” és a „nép”, a „cár” és a „talaj” egy egységes „mi”-t alkotnak. Egy ilyen interpretáció megfelelő körülményeket teremt az állam és a nép közvetlen kommunikációjának megalapozásához.

A gyakorlatban a „néphatalom” feltételezi a hatalom egyfajta sajátos „talajba ágyazódását”, s nem csupán azáltal, hogy magába gyűjti a „talaj” bizonyos elemeit, de azzal is, hogy elfogadja: őt magát korlátozhatja a társadalmi „többség” véleménye, a tömeg – a „talaj” (annak ideáljai, értékrendje, szükségletei) által gyakorolt nyomás. Itt a csúcshatalom úgy jelenik meg, mint a „talaj” hatalmának kivetülése, a népakarat legfőbb címzettje, interpretálója és kifejezője. A „talaj” nem osztozik vele a nép és a birodalom sorsát illető felelősségben, hanem rátestálja azt. Eközben követelményeket támaszt vele szemben, ítélőbírájaként lép fel, sőt, kérdőre is vonhatja (a felelni kényszerültek között – csak a közelmúltból – ott találjuk a gorbacsovi, a jelicini, s velük együtt az egész szovjet- és

⁵⁴ A szerző ez esetben nem a „néphatalom” szó szokásos orosz megfelelőjét, a „narodovlasztyije”-t használja. Glebova megfordítja az összetett szó elemeinek sorrendjét („vlasztyenarogyije”), így a szóban a „vlaszty” – a hatalom – válik hangsúlyosabbá. (Az új szó egyúttal a „demokrácia” fordított képe.) (A fordító jegyzete)

szovjetellenes hatalmat). Az ilyen hatalom, amely a népet politikájának alanyává teszi (vagy ezt a látszatot kelti), nem lehet személytelen, nem bonyolíthatja intézményrendszer vagy ügymeneti procedúrák – mindez „megalázná”, kisebbitené és korlátozná. A nép szempontjából nézve ez lehetetlen. Az ilyen hatalom arra hivatott, hogy szakralizálják, hogy az „igaz” hatalom teljességét és csodatévő erejét tulajdonítsák neki, mint a kormányzók és kormányzottak „szubsztanciális egységének”.

A nyugati demokrácia és az „orosz néphatalom” ebben ellentétei egymásnak. A liberális konstitucionalizmus (vagy jogállam), a pluralista demokrácia nem más, mint az állam és a társadalom dualizmusának politikai-jogi kifejeződése, partneri, formális-egyezményes viszonyuk biztosítója. Oroszországban a „néphatalom” többek közt egy hasonló dualizmus lehetőségének kiküszöbölésére szolgál. A hatalom felállása (megválasztása) itt másképp megy végbe, mint a nyugati demokráciákban, inkább egy falusi közösség előjáróinak megválasztására emlékeztet. Azokat választják meg, akik képesek teljesíteni az egész akaratát, úgy cselekedni, ahogyan AZ kívánja. Népi természetüket demonstrálva, az elvárt irányban haladva, s látszólag a többség által előírt keretek között maradva, a megválasztottak (illetve kiválasztottak) ezután elkezdnek úgy cselekedni, ahogyan ŐK MAGUK akarnak. Ennek eredményeképpen jön létre a „néphatalmi rezsim”, amely meglehetősen belső önállósággal rendelkezik, de amelyet kezdetben korlátoznak annak a többségnek az érdekei, igényei és értékrendje, amely az egész jogait bitorolja, vagyis az „egyes Oroszország” szerepében lép fel. Így, az állam és a társadalom kettősségének kizárására alapozva épül fel az „egyeduralmi” hatalom.

Mint ideáltipikus modellek, a „jobbágyrendszer” és a „néphatalom” különböző, sőt ellentétes állapotoknak tűnnek. A valóságban ezek nem alternatív rendszerek, és nem is a társadalmi fejlődés egymást követő fázisai. A „jobbágyrendszer” és a „néphatalom” lényegében egyetlen társadalmi rendszer önkifejezési formái, ugyanannak a társadalmi szubsztanciának a

lehetséges, szélsőséges megnyilvánulásai. Ebben a rendszerben minden amorf, törékeny, különösen instabil, az aktuális állapot bármikor a visszájára fordulhat, a látszólagos nyugalom, stabilitás időszakai is magukban hordják a társadalmi szakadás, széthullás veszélyét. Itt a saját megmaradásáért küzdő társadalom, a káosz, a semmi határán egyensúlyozva, hol ilyen, hol olyan formába önti magát. Mint szubsztanciálisan egynemű állapotok, mind a „jobbágyrendszer”, mind pedig a „néphatalom” feltételezi az erőszakra alapuló viszonyokat a társadalmi organizmus minden egyes sejtjében, a hatalmon lévők és az alávetettek rétegének merev elkülönülését, az egyén kiszolgáltatottságát az egészszel szemben. A formális-egyezményes folyamatok, az élet jogi szabályozása, a verseny és a partnerség elvei pedig nem lényegesek, nem bírnak döntő jelentőséggel.

Morális-etikai szempontból nézve ezeket az állapotokat, nem rosszabb, s nem jobb egyik a másiknál. A 20. század elején kialakult a klasszikus, lenini, majd a sztálini „néphatalom”. Az orosz történelem soha nem volt véresebb és borzalmasabb. (Felidézhetjük Igor Guberman sorait: „Elég csak körbenézni erre / s már józan-búsan gondolom: / borzalom lehet az ország sorsa / hol tényleg a népé a hatalom!”) De még ez a rezsím (a 20. században az első), mely az orosz tömegek felkelését előidéző népakaratból merített erőt, sem volt híján, Anna Ahmatova szavaival élve, „vegetáriánus időknék”. A „jobbágyrendszer” pedig, amely összeforrt a monarchiával és az elit „magaskultúrájával”, amelyet ma romantikusra színeznék s idealizálnak, nem volt mindig vegytisztán vegetáriánus: a mérleg másik serpenyőjében ott volt a kínpad, a korbács, Szalticsiha,⁵⁵ a Pugacsov-felkelés stb.

Két fontos mozzanat van mindebben. Az egyik, hogy a történelemben nem találhatjuk meg sem a „jobbágyrendszert”, sem a „néphatalmat” tiszta, tökéletes változatban. A társadal-

⁵⁵ Darja Nyikolajevna Szaltikova (1730–1801) – rendkívüli kegyetlen-ségeiről ismert földbirtokosnő. (A fordító jegyzete)

mi fejlődés bizonyos stádiumaiban az egyik vagy a másik alapelv erőteljesebben nyilvánul meg, s ez azt a látszatot kelti, hogy az adott alapelv győzedelmeskedik és totálisan érvényesül. Gyakrabban párhuzamosan uralkodnak, (különböző arányban és minőségben) egymást kiegyensúlyozva: szélsőségeiket tompítja a diffúzió, egymásba olvadás. Mi több: az orosz történelem azt igazolja, hogy az egymást követően megvalósított „jobbágyrendszer” és „néphatalom” a társadalom számára egyformán romboló hatású. Az orosz változatban mind a „jobbágyrendszer”, mind a „néphatalom” csak egyik eleme lehet egy bonyolult társadalmi konstrukciónak, nem kell, hogy bármelyiket „abszolút értéknek” tekintsék, vagy még inkább, hogy azzá váljon. A másik mozzanat, hogy a „jobbágyrendszer” és a „néphatalom” szélsőségeit maga az élet is tompítani tudja. Valaha N. N. Usztrjalov a „kommunizmus világivá válásáról” írt. Ha ezen a rendszer természetes (a biológiai túlélés érdekében szükséges) „emberarcúvá válását” értjük, azt, ahogyan áthatja a „takarékoskodjunk a néppel!” gondolata (amely Alekszandr Szolzsenyicin szerint legfőbb orosz eszme), mondhatjuk, hogy idővel „világiasodik” a „jobbágyrendszer és a „néphatalom” is. Ennek köszönheti túlélését, létezését az orosz rendszer.

Úgy tűnik, hogy az, amit mi a kilencvenes években átélünk, távolról sem a „totalitarizmusból” a „demokráciába” való átmenet volt, hanem a „néphatalom” egy formájának transzformációja egy másik formába. E logika keretei között (racionális szempontból is) érthető, megmagyarázható a „demokratikus” rezsim evolúciója, s az orosz állampolgárok erre adott reakciója. Hogy hogyan viszonyulnak ők a hatalomhoz általában, s ezen belül a csúcshatalomhoz, azt demonstrálja az Alkotmány napja (2005. december 12.) előtt végzett országos közvéleménykutatás. A mi népünk (vagyis a társadalmi többség, a „talaj” úgy véli: a hatalom fő forrása és a szuverenitás hordozója az országban nem ő maga (ahogyan ez az alkotmányban olvas-

ható), hanem az elnök. A lakosság 55%-a biztos abban, hogy az államfő és a szuverenitás – egy és ugyanaz. Csak a kutatás résztvevőinek 19%-a hisz formálisan az orosz demokráciában, és feltételezi, hogy Oroszországban a hatalom birtokosa mégiscsak a nép. S ez törvényszerű: az emberek nem csak hogy nem olvasták és nem olvassák az Alkotmányt, de többségük arra sem emlékszik, hogy 1993-ban részt vett a megszavazásában. Csak a megkérdezettek egyharmada adott helyes választ arra a kérdésre, pontosan hogyan fogadták el az Alkotmányt. A többség vagy nem tudott válaszolni (37%) vagy meg volt győződve arról, hogy ez a dokumentum az elnök személyes munkájának gyümölcse (20%). Ez volna hát a belső, „talajból fakadó” alap annak megteremtéséhez, amit a mai hatalom (V. Szurkov terminusával élve) „szuverén demokráciának” szokott nevezni.

A mai „néphatalom” rendelkezik mindkét nemzeti történelmi típus lehetőségeivel, tanulságaival, előnyeivel és veszélyeivel, igaz, a típusok alapvető változásokon mentek keresztül. A posztszovjet „néphatalom” valamiféle új mutáns, vagy inkább transzformáció. A transzformáció-mutáció jogszerűen és (összorosoz viszonylatban) gyakorlatilag vérveszteség nélkül ment végbe, s ez nagyrészt a nyugati tapasztalatok felhasználásának köszönhető. Ahhoz, hogy megszervezze az „átmenetet” (saját korábbi változatából az újba), a hatalom nyugati politikai technológiákat vett igénybe (kimondottan így tekintve rájuk) – a demokrácia és a jogállam elveit és gyakorlatát. A demokrácia az orosz politikai élet megújulását, modernizációját eredményezte, de megőrizte annak sajátosságát, különösségét. Ebben az értelemben Oroszország megbirkózott a demokráciával.

Népi és egyeduralmi, liberális és reakciós (s oly sok minden más) egyesül a posztszovjet hatalomban, van jelen mint alkotóelem (s nem mint abszolút érték) ebben a bonyolult konstrukcióban. Sok mindent fel kellett áldoznia a korszerűség oltárán abból, amivel az orosz monarchia és a szovjethatalom rendelkezett: a társadalmi kizsákmányolás és kontroll totális

jellegét, a lélektani átalakítást-átnevelést mint erőforrást, az elosztás, az információ és a politikai élet monopóliumát, a „nagy-hatalmiságot”, és (globálisan) területi arányaiból is veszített. Ám éppen a modern világban talált eszközöket, módszereket, praktikákat, elveket és embereket ahhoz, hogy túlélését biztosítsa. Hiszen a mi haszonelvű, technológiailag fejlett, modernizált, image-központú „néphatalmunk” tökéletesen megfelel a mai kornak. Krédója az élet cinikus-pragmatikus, végtelenül materialisztikus felfogása. Ez egy sor szemmel látható tényből indul ki: a társadalomban végbement a meggyőződések eróziója, az elvek és világnézetek értékvesztése (ezért nincs valódi bázisa a vitáknak, az eszmék küzdelmének). Minden érték viszonylagossá vált – így hát lehetséges ezeket alakítgatni, konstruálni, a manipulálás eszközévé válnak. Az egyetlen „abszolút igazság” – a bankjegyekre váltható anyag: a gyűjtés, szerzés, fogyasztás, a leküzdhetetlen szerzésvágy kielégítésének lehetősége.

Jelenleg EZ az orosz lét igazsága. A társadalom nem időben és térben valósítja meg, teljesíti ki önmagát, hanem a készpénztömeg közegében. A mi korunk ebben részben megegyezik a szovjet „néphatalom” utolsó fázisával – a brezsnyevi „pangás” időszakával, melynek keretei között a mai fogyasztói társadalom kialakult. S ma senkinek nem kell bizonygatnia, igazolnia, hogy joga van a haszonszerzéshez. Elmúlt a haszonszerzéstől való félelem, a hozzá fűződő bűntudat, senki sem harcol torz formái ellen. Az anyagiak meghatározzák a mindennapi emberek tudatát: a fogyasztói életforma korlátlan társadalmi elfogadottságra tett szert. Ennek elismerésére és fenntartására alapul a társadalmi rend. A többi életforma „illegális státuszba” kényszerült – racionális és „morális” szempontból haszontalannak, ha nem éppen károsnak tartják őket. Mindenki, aki így vagy úgy részese a fogyasztási folyamatoknak, megbékélt a korszellemmel.

A fogyasztási versenyben a hatalom továbbra is a társadalom élcsapatának szerepét játssza, bár nem abban az értelemben, mint az SzKP tette. A szovjethatalom számára az ideológó-

giai, politikai vezető szerep volt a fő, ennek révén uralta és alakította át az egész társadalmat. A posztszovjet hatalom számára a gazdasági az. Megrendezni az egyéni boldogulás versenyét – ez talán a legjobb eszköz a társadalom irányítására. (Igor Guberman szavaival: „Könnyebb az orosz élet évről évre, víg fogadónk napfényben épül, / mert minden elvi idióta / veszélytelenebb elvek nélkül”.) De ez azért meghatározott terheket ró a hatalomra, és bizonyos kockázattal jár.

Az új rendszer nem a termeléssel, hanem jórészt az elosztással és újraelosztással van elfoglalva: a mindennapokat meghatározó egyéni teljesítmények értéke nem a termelésben, hanem a forgalomban nyer meghatározást. S Oroszország számára ez nem újdonság. Az újraelosztás körüli robbanásokban, amelyek a 20. század elején és végén végigsöpörtek az országon, felfedi magát az orosz társadalom „igazsága”, mely (lényegében és elsősorban) nem termelő, hanem elosztó, s legfőbb tulajdonsága az újraelosztás (lásd erről Pivovarov műveit). Ráadásul az oroszok meglehetősen eredeti módon osztzkodnak: az orosz „talaj” állandó célja az igazságos újraelosztás, az ilyen újraelosztás szabadsága jelenti számára (többek között) magát a szabadságot, s ilyen újraelosztást várt mindig is a „népi uralkodótól”. Ugyanakkor az ilyen újraelosztás mindig társadalmi káosszal fenyeget: amennyiben teljes mértékben megvalósítják, elpusztíthatja a társadalmat. A „Zavaros Időkből” a „Rendbe” való átmenet nagy mértékben összefügg azzal, hogy a „talaj” ilyenkor kiegyezik az egyenlőtlen elosztással, de csak ha ezt a csúcshatalom ellenőrzi, mely meggátolja a nyílt fosztogatást (a kaotikus elosztást) és biztosítja a viszonylagos igazságosságot. Ehhez pedig erős, a környezetétől nem függő, „egyeduralkodó” hatalomra van szükség.

A 20. század egész orosz történelme erről tanúskodik. S ma is hasonlóan tájékozódik ez ügyben a „talajhoz” tartozó átlagember – ezt mutatják a közvéleménykutatások. Úgy véli, hogy a csúcshatalomnak kontrollálnia kell az újraelosztást, meghatározott, igazságos keretek közé szorítani azt, „kiegyenlített-

ni” a fogyasztói lehetőségeket, szociális támogatást nyújtani – mindenkinek, nem csak a rászorulóknak. A szociális-gazdasági „jogszerűséget” (pontosabban igazságosságot) a „talaj”, vagyis a szociális többség véleménye szerint úgy lehet elérni, ha leküzdjük a hatalomnélküliséget, az anarchiát, felszámolunk minden egyéb (nem a csúchatalomhoz tartozó) hatalmi központot, vertikalizáljuk a hatalmat, visszaállítjuk az állami tulajdont, megfékezzük az „erőseket” (a „bojár konstitucionalizmust”). Nem véletlenül jelent meg társadalmunkban az, amit A. Sz. Ahiezer így nevezett: „közös, izzó sóvárgás egy új Sztálin után”. Az sem véletlen, hogy mostanában egyre többet emlegetik Jurij Andropovot, a róla alkotott képből vezetik le a „putyini rendszert”. Mindezek mögött a „valódi néphatalom”, a „magunkénak érzett” hatalom utáni vágy áll. S annak beigazolódása, hogy az orosz „néphatalom” még a „burzsoá harácsolás” körülményei között sem függ össze az alkotmányos demokrácia győzelmével, s a magántulajdon sérthetlenségével és jogszerűségével.

A mai orosz hatalomnak nehéz feladat megfelelni a „néphatalom” eszményének. Nem csupán azért, mert ez a hatalom az „olaj-földgáz kultúra”, a kulturális szakadás terméke és megtestesülése. A kontrollálatlan újraelosztás, a fogyasztási káosz idején született, amikor megdőlt a társadalom szerkezetének, annak felső, vezető rétegének egyik alappillére – a hivatali apparátus. Éppen ez volt az, ami rendszerezte, korlátozta, visszafogta és legitimálta az újraelosztást, s rajta keresztül a fogyasztást is. Az orosz rendszerben mindig a hatalom volt az elosztás legmagasabb szintű intézménye s a legfőbb tulajdonos, az állami hierarchia pedig egyenlő volt az anyagi javak elosztásának hierarchiájával. A moszkvai birodalom „mesztnyicseszto”-rendszere, a Nagy Péter idején bevezetett „Rangtábla”, a szovjet nómenklatúra meghatározta azt, kit mennyi illet „rangja szerint”. Ezáltal kapcsolódtak be a „csúcson lévők” a hivatali-fogyasztási rendszerbe. Ennek az alapelvnek az eltörlése (a 19. század utolsó harmadában – a 20. század elején, és a peresztrojka idején) megsemmisítette a szo-

ciális hierarchiát, s egyáltalában megkérdőjelezte a szociális rendszer létezését.

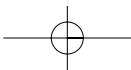
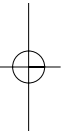
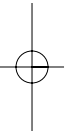
Az új Oroszországból a hivatali alapelv eltűnt, helyét a fogyasztói foglalta el, amely az újraelosztás terjedését, kaotikussá válását eredményezi. Ez fogalmazódott meg Jelcin kijelentésében: „vigyetek annyit, amennyit bírtok”. A kilencvenes években az újraelosztás az elemi részecskék kaotikus mozgását mintázta. A hatalom megpróbálta ezt strukturálni, rendszerezni. Emlékezzünk Csernomirgyin híres mondására: „Ki mondta, hogy mindenkinek adnunk kell?”. S a hatalom ebben részben sikerrel is járt: kisajátítás és lefoglalás útján (akár a polgárháború idején) a „csúcson lévők” közegeben létrejött az üzlet valamiféle „csatarendje”. De ez nem jelenti azt, hogy bevezettek volna egy rendszert, amelyet – indokolt esetben – nem lehet felülbírálni. Ilyen rendszer láthatólag csak a hivatali alapelv dominanciája esetén lehetséges.

A hivatali struktúrának azok a karikatúrisztikus, parodisztikus formái, amelyeket a jelenlegi hatalom bevezet, csak véglegessé teszik a hivatali elv elhalását. Így például az egységes bérrendszer, amelynek megfelelően a közalkalmazottak fizetését kiszámítják, olyan díjszabást vezet be, amely nem biztosítja az állami alkalmazottak megélhetését. Az „Egységes Bértáblázat” megteremti a törvényesített dotáció rendszerét, ez pedig az anyagi javak elosztásának hivatali elvének profanizálása. Ezen kívül: az orosz rendszerben megjelent a helyi vezetők egy (Oroszországban) új típusa. Történelmünkben ismeretes volt a „táplálás” gyakorlata: azokban a hivatalokban, amelyek azért feleltek, hogy az adók eljussanak a központi kincstárba, és a társadalmi-politikai helyzetet is ellenőrizték, a vezetők a lakosság rovására gyarapodtak. Most a csúshatalom olyan vezetőket nevez ki a régiókban, akik kötelesek a lakosságot *táplálni*. Az ilyen „kényszerszolgálat” egyszerre büntetés a visszaélésekért, és továbbiak jóváhagyása.

Egy másik probléma a társadalom kriminalizálódása, a társadalmi típusok teljes összekeveredése, a bűnöző beépülése a hatalomba, és a bűnszövetkezetek, klánok elvének győze-

delmeskedése a szerződéses viszonyok terén. Ez a „gátlástalanság” – szintén a kontrollálatlan, kaotikus újraelosztás megnyilvánulása. Igaz, ebben mindenki érintett, ez gúzsba köti az egész társadalmat. Valamikor Szovjet-Oroszországban „fokozatosan elmosódott a különbség a szabadok és a fogvatartottak között” (A. Sz. Ahiezer), ehhez hasonlóan most, a posztsovjett Oroszországban egyre inkább eltűnik a határvonal a „bűnöző elemek” és az egyszerű fogyasztók között. Az utóbbi így vagy úgy kapcsolatba kerül az „árnyékos oldallal”, mindennapi élete során megsérti a törvényt. Ezért képmutató, amikor azt követeli a hatalomtól, hogy „csináljon rendet”, hiszen a „rendtől” (a törvény érvényesülésétől) legalább annyira tart, mint a „rendtelenségtől”, az anarchiától.

Ebben a számára nagyon nehéz helyzetben a hatalom felhasznál minden lehetséges eszközt és túlélési módszert, amit a jelen kínál, vagy amit a múltból meríthet. Népi természetét a virtuális realitás szférájában képezi le, a „szociálisan igazságos” újraelosztáshoz folyamodik, így táplálva a „talajt”. A hatalom meghagyja a „talaj” függetlenségét a mindennapi életben, s nem úgy viszonyul hozzá, mint egy szigorú instruktor, vezető, hanem inkább mint egy hűvös-közönyös, távol lakó gyám. S nem csak az országon belül, hanem a határokon túl is: úgy tesz például, mintha az országnak többé-kevésbé méltó helyet biztosítana a világban. S az emberek megszavazzák ezt a hatalmat. Miért is ne? Olyannak látszik, amilyennek látni szeretnék, érthető nyelven szól hozzájuk – ez az ő nyelvük, a „talaj” nyelve. S ami a legfontosabb – az állampolgárok érzik: a külső eltérések, a köztük lévő rendkívül nagy távolság, s talán a kölcsönös ellenszenv ellenére is, ők – a nép és a hatalom – hasonlítanak egymáshoz. Ez a hasonlóság (egyelőre) egyesíti őket a „néphatalom” „új kiadásában”.

TARTALOM

Bevezető	5
A kettészakadt társadalom	7
Az orosz hatalom a tömeges fogyasztás társadalmában	45
A posztszovjet hatalom képlete	96
Befejezés: a néphatalom „új kiadása”	130

Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai
Kutatócsoportjában,
az ALAPÍTVÁNY AZ OROSZ NYELVÉRT ÉS KULTÚRÁÉRT
támogatásával

ISBN 978 963 7730 44 3

ISSN 1215 2560

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az MTA–Elte Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport vezetője

Felelős szerkesztő: Vértes Judit

Tördelés: Typo D’Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Mesterprint Kft.